

EMANCYPUJĄCE SIĘ PAŃSTWA AZJI ŚRODKOWEJ WOBEC GLOBALIZACJI

Wprowadzenie

Państwa Azji Centralnej obejmują obszar o długiej, bogatej i często burzliwej historii, której ślady utrwalone zostały w miejscowych językach, religii, zwyczajach oraz pomnikach materialnego dziedzictwa, będących pozostałościami po dawnych władcach i handlowych szlakach. Przez wieki ścierały się tam wpływy mongolskie, tureckie, perskie, chińskie i rosyjskie. W XIX wieku dołączyli również Anglicy, którzy rywalizowali z Rosją carską o panowanie nad częścią tego regionu (Grąbczewski 2010). Tereny te ostatecznie znalazły się w kręgu wpływów rosyjskich. W latach dwudziestych XX wieku doprowadziło to do powstania republik radzieckich Kazachskiej, Kirgiskiej, Tadżyckiej, Turkmeńskiej i Uzbekiej¹. Mongolia nigdy formalnie do ZSRR nie należała, jednak w tym samym czasie, pod naciskiem północnego sąsiada, stała się drugim, co do kolejności powstania, państwem socjalistycznym na świecie. Pierwszy rząd komunistyczny powstał w Mongolii w 1921 roku, a Mongolską Republikę Ludową utworzono w 1924 roku. Chociaż Mongolia pozostała odrębnym państwem, jej polityczne i gospodarcze związki z ZSRR były bardzo silne.

Konfrontacja z globalnymi trendami i otoczeniem międzynarodowym gospodarek Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Mongolii w okresie po rozpadzie Związku Radzieckiego stała się wyzwaniem dla polityki tych nowo powstałych samodzielnych państw. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych wszystkie te kraje zostały zmuszone do zmierzenia się z nową rzeczywistością polityczną, społeczną i gospodarczą, związaną z radykalną zmianą systemową, do jakiej doszło w wyniku samorozwiązania ZSRR na podstawie deklaracji uchwalonej przez Radę Najwyższą ZSRR 26 grudnia 1991 roku. Było to formalne zakończenie procesu, który został zapoczątkowany ogłoszeniem suwerenności przez Estońską SRR 16 listopada 1988 roku. Republiki z Azji Centralnej w 1991 roku kolejno ogłaszały swą niepodległość: 31 sierpnia Kirgistan i Uzbekistan, 9 września Tadżykistan, 27 października Turkmenistan, 16 grudnia Kazachstan. Wszystkie te kraje od 21 grudnia 1991 roku są członkami Wspólnoty

¹ Republiki powstawały odpowiednio: Turkmeńska, Uzbecka i Tadżycka w latach 1925–29 oraz Kazachska i Kirgiska w 1936 roku.

Niepodległych Państw. Początek przemian systemowych w Mongolii miał miejsce nieco wcześniej, bo na przełomie lat 80/90 XX wieku. Nowa, prodemokratyczna konstytucja została przyjęta w 1992 roku.

Deklarowany koniec epoki komunizmu i gospodarki centralnie planowanej oznaczał konieczność zdefiniowania na nowo zasad funkcjonowania wszystkich państw, które znalazły się na ścieżce transformacji systemowej. Transformacja gospodarek centralnie planowanych do gospodarki rynkowej jest procesem długotrwałym i złożonym, często turbulentnym i trudnym do dokładnego projektowania *ex ante*, za to podatnym na krytyczną ocenę *ex post*. Każdy przypadek ma swoją specyfikę, wynikającą z unikatowości będących do dyspozycji zasobów, gotowości i otwartości społeczeństwa na zmianę oraz szeroko rozumianych uwarunkowań instytucjonalnych, zarówno w sferze instytucji formalnych, jak i nieformalnych. Problematyka transformacji systemowej od samego początku budziła ogromne zainteresowanie naukowców i doczekała się obszernego piśmiennictwa (Godłów-Legiędź 2005; Wilkin 2006; Bąk 2006). Nas interesuje jeden z aspektów tych przemian – kształtowanie relacji z otoczeniem międzynarodowym w warunkach globalizacji. Globalizacja rozumiana jest jako ogół procesów prowadzących do coraz większej współzależności i integracji państw, społeczeństw, gospodarek i kultur. Jest wynikiem szybko rosnącego przepływu towarów, kapitału, ludzi i idei ponad granicami krajów, czemu towarzyszy rosnąca internacjonalizacja produkcji i dystrybucji dóbr i usług. Produkcja i struktury finansowe poszczególnych krajów stają się coraz bardziej powiązane przez rosnącą liczbę transakcji ponad granicami, prowadzących do ukształtowania się nowego, międzynarodowego podziału pracy, w którym tworzenie bogactwa na poziomie narodowym jest coraz bardziej uzależnione od podmiotów gospodarczych innych państw (Friedman 2012; Mittleman 2000; Liberska 2001; Globalization 1996). Państwa, które wyłoniły się po rozpadzie ZSRR, podobnie jak Mongolia, przez około 70 lat funkcjonowały z dala od ogólnoswiatowych trendów, pozostając w pewnej izolacji w ramach wyznaczonych przez Związek Radziecki i RWPG. Rozpad starych struktur oznaczał zerwanie znanych kanałów dystrybucji dóbr i usług, pozbawiał wsparcia ze strony ZSRR, od którego w wielu przypadkach były ekonomicznie uzależnione. Wystawił na działanie różnych grup interesu, które chciały wykorzystać nadarżającą się okazję do penetracji różnych sfer życia społecznego, gospodarczego i politycznego. Nawet jeśli nie były gotowe na konfrontację z globalizacją, to zostały do niej zmuszone.

Cel i metoda badań

Badania, których wyniki są prezentowane w tym rozdziale, dotyczyły poszukiwania odpowiedzi na następujące pytania: Czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, konfrontacja z globalnym otoczeniem zewnętrznym wpłynęła na rozwój Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Mongolii?

Czy okazała się dla ich rozwoju szansą, czy zagrożeniem? Jak pod wpływem transformacji systemowej zmieniła się otwartość ich gospodarek?

Rozważania osadzone są w ekonomii instytucjonalnej i w ekonomii rozwoju. Kolejno zostały zaprezentowane: transformacja systemowa jako zmiana instytucjonalna, ogólna charakterystyka uwarunkowań rozwoju gospodarek badanych państw, analiza danych statystycznych dotyczących wolumenu i kierunków handlu zagranicznego oraz bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Ocena otwartości gospodarek została przeprowadzona z wykorzystaniem wskaźnika *Impex* i danych publikowanych przez Legatum Instytut. W badaniach wykorzystano też indeks złożoności gospodarczej (The Economic Complexity Index ECI), opracowany przez C.A. Hidalgo i R. Hausmana. Jest to holistyczna miara zdolności produkcyjnych dużych systemów gospodarczych, w tym przypadku krajów. Koncentruje się na wiedzy skumulowanej na danym obszarze, która znajduje odzwierciedlenie w wytwarzanych tam produktach. Pozwala określić powiązania między krajami, łącząc kraje z produktami, które eksportują. Miara złożoności gospodarczej zawiera informacje o różnorodności eksportu danego kraju i jego wyrafinowaniu². Ujawniona przewaga komparatywna kraju oznacza, że jego udział w światowym eksporcie jest większy niż można by się spodziewać na podstawie wielkości jego eksportu i wielkości światowego rynku produktu. Procedura zaproponowana przez badaczy łączy nie tylko kraje z produktami przez nie eksportowanymi, ale także kraje z posiadanymi możliwościami, a produkty z możliwościami, które są wymagane do ich wytworzenia. Stąd połączenia między krajami i produktami sygnalizują dostępność możliwości w kraju³.

W analizie transformacji systemowej nacisk położono na aspekty instytucjonalne, uznając, że to zarówno instytucje formalne, jak i nieformalne oraz ich jakość najsilniej zdeterminowały postęp (lub brak postępu) gospodarek państw Azji Centralnej w dołączeniu do globalnych trendów. Badania dotyczyły okresu 1991–2019.

Transformacja systemowa jako zmiana instytucjonalna

Instytucje definiujemy za D.C. Northem jako reguły gry obowiązujące w społeczeństwie, stanowiące w celu stworzenia stabilnej struktury ludzkich zachowań, która redukuje powszechną niepewność (North 1990). Obok instytucji

² Przykładowo, Japonia lub Niemcy, z wysokimi ECI, eksportują wiele unikatowych towarów, wytwarzanych przez niewiele krajów, co wskazuje, że są to zróżnicowane i wyrafinowane gospodarki. Niskie wskaźniki ECI wykazują kraje eksportujące tylko kilka typowych produktów powszechnie wytwarzanych także w innych krajach. Wskazuje to, że są to kraje o małej różnorodności gospodarczej, zdolne eksportować mało wyrafinowane produkty.

³ Dwustronna sieć łącząca kraje z produktami wynika z trójstronnej sieci łączącej kraje z ich dostępnymi możliwościami, a produkty z możliwościami potrzebnymi do ich wytworzenia. C.A. Hidalgo, R. Hausmann (2009), *The Building Blocks of Economic Complexity*, PANS. PNAS June 30, 2009 106 (26) 10570-10575.

występują organizacje, rozumiane jako grupy ludzi zorientowane na wspólny cel (partie polityczne, stowarzyszenia, izby handlowe itp.). Organizacje ujmują interakcje między ludźmi w pewne struktury, ale czynią to w ramach danych instytucji. Instytucje nie pozostają niezienne. Transformacja systemowa oznacza głęboką i dość raptowną zmianę instytucjonalną, która obejmuje w pierwszej kolejności instytucje formalne, ale dotyczy też instytucji nieformalnych. Te pierwsze obejmują akty stanowionego prawa, kwestie prawa własności i wyboru publicznego, natomiast te drugie kulturę, tradycje, zwyczaje i obrządki. Instytucje formalne są produktem ludzkiej działalności wyrosłym z politycznych preferencji decydentów, natomiast instytucje nieformalne wyłaniają się w wyniku długotrwałych procesów i tworzą kulturowe tło społeczeństwa. Są w nim głęboko zakorzenione, co wpływa na ich stabilność i słabą podatność na zewnętrzne wpływy. Z reguły oznacza to, że są skuteczne bez zewnętrznej kontroli (*self-enforcing*), podczas gdy instytucje formalne takiej kontroli potrzebują.

Transformacja systemowa jest związana z utratą „starej” równowagi instytucjonalnej, co oznacza, że przestają obowiązywać dotychczasowe reguły gry, a nowe reguły dopiero się kształtują i wymagają czasu na rozpoznanie i akceptację albo dalsze zmiany. Przydatna do wyjaśnienia toczących się wówczas procesów może być koncepcja efektywności adaptacyjnej, rozumiana jako zdolność do rozwiązywania problemów pojawiających się w zmieniającym się otoczeniu. Zdaniem D.C. Northa, dzięki decentralizacji decyzji ludzie mogą próbować na różne sposoby rozwiązywać ujawniające się problemy i metodą prób i błędów dochodzić do najlepszych rozwiązań, co w konsekwencji prowadzi do eliminacji nieefektywnych i instytucji, i organizacji (North 1990; Stiglitz 1996). To wymaga jednak przestrzeni do eksperymentowania i pewnej dozy samodzielności w działaniu i wnioskowaniu.

Czynniki, które przyczyniają się do zmiany porządku instytucjonalnego, mogą mieć charakter endo- lub egzogeniczny. W przypadku azjatyckich republik radzieckich przemiana instytucjonalna, jakiej doświadczyły na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, miała swoje główne źródło w otoczeniu zewnętrznym. W momencie upadku ZSRR republiki te formalnie przekształciły się w suwerenne państwa. Jednakże w przeciwieństwie np. do republik bałtyckich, na początku wcale nie domagały się one niepodległości. Zauważalne były tendencje zachowawcze, wynikające przede wszystkim z braku przygotowania do samodzielnego sprawowania władzy i oderwania się od Związku Radzieckiego, który tak ściśle związał ich gospodarkę ze swoją, że rozdzielenie wydawało się wówczas niemożliwe i niecelowe. Nawet bardzo słaba w tym rejonie opozycja domagała się raczej reform niż rozpadu ZSRR. W przeprowadzonym w marcu 1991 roku referendum Azja Środkowa niemal jednogłośnie opowiedziała się za zachowaniem ZSRR. Pomimo tego, że republiki azjatyckie były dużym obciążeniem dla Związku Radzieckiego, to nawet po proklamowaniu przez nie niepodległości obie strony nie dążyły do faktycznego szybkiego rozdzielenia (Kłaczyński i Sadowska 2013). Rosja starała się kontynuować współpracę w ramach Wspólnoty

Niepodległych Państw, a do 1993 roku utrzymywała więź za pomocą strefy rublowej. W pewnym momencie utrzymywanie tego *status quo* okazało się zbyt dużym obciążeniem dla borykającej się ze swoimi własnymi problemami Rosji. Górę wzięło przekonanie, że utrzymanie wpływów będzie możliwe dzięki wytworzonym wcześniej silnym powiązaniom gospodarczym i trudnościom w znalezieniu alternatywnego partnera. Przejście na własne waluty było dla postradzieckich państw w Azji Centralnej nie tylko symbolicznym odcięciem się od rublowej kropłówki, ale także przejawem coraz bardziej samodzielnego kształtowania nowej państwowości. Zrezygnowano również z używanego wcześniej określenia „Azja Środkowa i Kazachstan”. Zgodnie z propozycją zgłoszoną w 1992 roku przez prezydenta Kazachstanu Nursułtana Nazarbajewa w stosunku do pięciu byłych republik radzieckich z tego regionu zaczęto używać określenia „Azja Centralna”⁴.

W miejsce słabnących bądź likwidowanych instytucji starego typu szybko zaczęły wkraczać nowe. Niektóre z nich istniały już wcześniej, ale pozostawały w ukryciu i zmiana systemowa spowodowała ich odrodzenie i ekspansję. Azja Centralna dokonała wyraźnego zwrotu w kierunku islamu. Praktyki religijne, w czasach radzieckich tłumione, a nawet represjonowane, odżyły z dużą siłą. Aktywnie wspierane finansowo i merytorycznie przez inne państwa islamskie trafiły na podatny grunt. Z jednej strony pomagało to odbudowywać własną tożsamość etniczną i kulturową, a z drugiej nawiązywać ściślejsze kontakty z innymi muzułmańskimi państwami w regionie. Z Pakistanu, Turcji, Arabii Saudyjskiej, a także innych państw muzułmańskich przybyli islamscy misjonarze, popłynął też strumień pieniędzy na budowę meczetów, a tysiące egzemplarzy Koranu, przetłumaczonego na miejscowe języki oraz na rosyjski, trafiło do rąk wyznawców odbudowujących religijną tożsamość. Nie bez znaczenia był też udział młodych mężczyzn z tej części ZSRR w radzieckiej inwazji na Afganistan (1979–1989). Podziw dla poświęcenia i odwagi afgańskich mudżahedinów oraz odkrycie etnicznego i językowego pokrewieństwa z ludźmi, z którymi przyszło walczyć wcielonym do radzieckiej armii mieszkańcom regionu, uświadomiło dawne powiązania oraz destrukcyjny wpływ sowieckiego systemu politycznego (Rashid 2003; Perkowska 2015). Te czynniki miały w postradzieckich republikach Azji Centralnej destabilizujący charakter, gdyż do głosu dochodziły pragnące przejąć władzę organizacje islamistyczne, wspierane przez zagranicznych dżihadystów powiązanych z Al-Kaidą, Islamską Republiką Afganistanu oraz przez talibów i uzbeckich islamistów. Pojawienie się zorganizowanych grup ekstremistycznych w Azji Centralnej sięga początku lat osiemdziesiątych XX wieku.

⁴ Terminem Azja Centralna określa się też szerszy region geograficzny, rozciągający się od Morza Kaspijskiego na zachodzie do środkowych Chin na wschodzie i od południowej Rosji na północy po północne Indie na południu. Obejmuje on pięć byłych republik radzieckich: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, a także część Afganistanu i Iranu, Chin, Mongolii, Pakistanu, Indii i południowo-zachodniej Syberii. [w:] *Collins Dictionary*, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/central-asia>

Wpływ na te procesy miał zarówno komunizm, jak i wyzwolénicy duch czasów pierestrojki oraz wspomniana radziecka interwencja zbrojna w Afganistanie. Pomimo wycofania wojsk, ZSRR zachował wsparcie finansowe i zaopatrzeniowe dla Afganistanu. Z kolei mudżahedini w dalszym ciągu otrzymywali wsparcie ze strony Pakistanu i CIA. Na terenie republik radzieckich w regionie Azji Centralnej zaczęły tworzyć się niewielkie komórki ruchu oporu, które dążyły do wprowadzenia nowego porządku w społeczeństwie oraz zwiększenia roli religii. Ich głównym celem było wprowadzenie szariaty i ustanowienie państwa opartego na fundamentalistycznym islamie (Lang 2013, s.8). Od samego początku transformacji systemowej organizacje islamistyczne szczególnie aktywne były w Tadżykistanie i Uzbekistanie, ale oddziaływały też na pozostałe państwa regionu. Angażowały głównie członków Islamskiej Partii Odrodzenia i Islamskiego Ruchu Uzbekistanu, z którego wyłoniła się Unia Islamskiego Dżihadu. Ruch ten początkowo miał na celu obalenie dyktatury prezydenta Karimowa i wprowadzenie struktur państwa religijnego tylko w Uzbekistanie. Po delegalizacji na terenie tego państwa przeniósł swoją działalność do innych państw regionu, głównie do Afganistanu. Cześć członków zasilila szeregi Al-Kaidy. Obecnie IRU uznawany jest za organizację terrorystyczną. Po tym jak ogłoszono przystąpienie IRU do Państwa Islamskiego, w całej Azji Centralnej wprowadzone zostały nadzwyczajne środki bezpieczeństwa. Obecnie Islamski Ruch Uzbekistanu oraz Unia Islamskiego Dżihadu stanowią jedne z najbardziej niebezpiecznych organizacji światowego dżihadu. Blisko związane z Al-Kaidą i Państwem Islamskim ściśle z nimi współpracują. Swoimi strukturami sięgają między innymi do Tadżykistanu, Kirgistanu i Turkmenistanu (Jaremba 2018, s. 167–172).

Jednym z najbardziej niestabilnych regionów w analizowanych krajach jest Kotlina Fergańska. Jest to obszar liczący około 124000 km² podzielony pomiędzy Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan, zamieszkały przez około 11 mln ludzi. Kotlina Fergańska od lat skupia na sobie uwagę ludzi zajmujących się stosunkami międzynarodowymi w Azji Centralnej ze względu na wynikające z kilku powodów liczne konflikty. Jednym z punktów zapalnych są nieuregulowane kwestie graniczne związane z obecnością na terytoriach Kirgistanu i Uzbekistanu enklaw należących *de iure* do krajów sąsiednich. Są to uzbeckie enklawy w Kirgistanie, tadżycka enklawa w Kirgistanie i skrawek terytorium Tadżykistanu położony w Uzbekistanie w obwodzie Namanganskim oraz kirgiska enklawa w Uzbekistanie. Oprócz nierozwiązanych kwestii granicznych, problemu podziału zasobów wodnych i surowców energetycznych, istotnym zagrożeniem dla stabilności regionu jest zorganizowany przemysł narkotyków oraz ich rosnąca popularność wśród miejscowej ludności. Prowadzenie handlu ułatwia właśnie istnienie wspomnianych enklaw, w praktyce słabo kontrolowanych przez służby państw, do których formalnie należą. Większość światowej produkcji heroiny pochodzi obecnie z Afganistanu. Znaczna ilość tego narkotyku przetrucana jest do Tadżykistanu, a następnie transportowana jedną z tras, które krzyżują się w Kotlinie Fergańskiej. Jak ocenia amerykański Departament Stanu, na szlaki przemysłników

w tym regionie składa się ponad setka pieszych ścieżek rozmieszczonych na około tysiąckilometrowym odcinku granicy kirgisko-tadżyckiej (Cornell i Spector 2002, s. 197). Wyjątkowy status na mapie narkobiznesu ma kirgiskie miasto Osz, uznawane za miejsce rozdzielania narkotyków i kierowania ich w dalszą drogę albo przez Kirgistan i Uzbekistan do Kazachstanu, a potem do Rosji i dalej na Zachód, albo wprost do chińskiego Sinkiangu (Peyrouse 2009, s. 1-2; *Illicit Drugs Trends in Central Asia* 2008, s. 36).

Niewydolność rządów krajów dzielących między siebie Kotlinę Fergańską oraz rozkwit narkobiznesu umożliwiły pojawienie się nowego zjawiska w regionie – fundamentalistycznej islamskiej narko-partyzantki, hybrydy dżihadu i pospolitej działalności kryminalnej. Jedną z organizacji najbardziej aktywnych na tym polu jest Islamski Ruch Uzbekistanu, czerpiący z narkobiznesu środki na swą działalność (Cierpiński 2020). Animoszje pomiędzy krajami powodują podejmowanie radykalnych kroków na spornych granicach. Obejmują one wznoszenie murów, a nawet minowanie granicy. Działania takie mają miejsce zwłaszcza na granicy uzbecko-kirgiskiej po stronie Uzbekistanu. Powoduje to tylko częściową poprawę bezpieczeństwa, stając się za to źródłem nowych problemów mieszkańców odciętych od świata enklaw (Wołosewicz b.d.).

Nowo powstałe państwa generalnie przyjęły prezydencki model władzy z inklinacją do rządów autorytarnych. W praktyce oznacza to połączenie funkcji prezydenta i szefa rządu. Prezydent dysponuje pełnią władzy wykonawczej i jest zwolniony z odpowiedzialności przed parlamentem⁵. W państwach z takim systemem władzy prezydenci określają kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej, a także są zwierzchnikami sił zbrojnych. Nawet jeśli budując nową państwowość dawne republiki radzieckie deklarowały chęć przeniesienia na swój grunt zachodnich wzorców demokracji, to na ogół nie wychodziło to poza zmiany o charakterze fasadowym. Nie wszędzie nawet miał szansę rozwinąć się system wielopartyjny. Przykładowo, Komunistyczna Partia Turkmeńskiej SRR została zastąpiona przez Demokratyczną Partię Turkmenistanu, która stała się jedynym legalnym ugrupowaniem w kraju. Silne, autorytarne rządy prezydentów wywodzą się z tradycji państw, w której rola rodowych przywódców nie była w zasadzie kwestionowana. Przykładem może być Saparmurad Nijazow, który płynnie przeszedł od bycia pierwszym sekretarzem Komunistycznej Partii Turkmeńskiej SRR od 1985 roku do urzędu prezydenta sprawowanego od 1991 roku aż do śmierci w 2006 roku. W swoim czasie był jednym z najbardziej despotycznych i represyjnych dyktatorów na świecie. Kazał siebie nazywać Turkmenbaszą i żądał bezwzględnego posłuszeństwa. 28 grudnia 1999 roku, w obliczu przybliżającego się końca jego rządów, parlament ogłosił go dożywotnim prezydentem. Osoba prezydenta była przedmiotem kultu jednostki na wzór stalinowski. Dzień jego urodzin był świętem narodowym. Miał duże poparcie społeczne, bo gwarantował

⁵ Formalnie w Tadżykistanie mamy do czynienia z republiką semiprezydencką (prezydent powołuje premiera i ministrów, rząd i poszczególni jego członkowie ponoszą odpowiedzialność przed parlamentem), a w Uzbekistanie z scentralizowaną republiką unitarną.

mieszkańcom kraju darmowe dostawy gazu, energii elektrycznej i ogrzewanie. Prowadził politykę niezaangażowania, w praktyce prowadzącą do izolacji kraju.

Prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew sprawował urząd w latach 1991–2019. Objął go jako pierwsza osoba od momentu uzyskania przez kraj niepodległości. Jego polityczny rodowód związany jest Komunistyczną Partią Kazachstanu. Ostatnie wybory w kwietniu 2015 roku wygrał już w pierwszej turze. Dość nieoczekiwanie 19 marca 2019 roku, po niemal 28 latach u władzy, w telewizyjnym orędziu ogłosił, że rezygnuje ze sprawowania swojego urzędu z mocą obowiązującą od następnego dnia. Choć prezydentura oceniana jest jako kontrowersyjna, to pozostaje faktem, że w kolejnych wyborach wygrywał miażdżącą przewagą głosów, przyczynił się do wzmocnienia gospodarki kraju i stabilizacji politycznej. Zdecydował się, wbrew dążeniom Rosji do utrzymania wpływów w Azji Środkowej, budować powiązania Kazachstanu także z innymi państwami. Wspierał Ukrainę w jej dążeniach do zmniejszenia surowcowego uzależnienia od Rosji. O pozycji Nursułtana Nazarbajewa może też świadczyć fakt, że już następnego dnia po jego rezygnacji ze sprawowania władzy kazachski parlament przegłosował przemianowanie nazwy stolicy kraju z Akmoła na Nur-Sułtan.

W przypadku Kirgistanu po początkowym otwarciu na przemiany prodemokratyczne nastąpił zwrot w kierunku autorytaryzmu. Zmiany na stanowisku prezydenta zachodziły kilkakrotnie, a w dwóch przypadkach osoby sprawujące ten urząd uciekły kraju, aby uniknąć odpowiedzialności za swe niektóre decyzje. W Rosji ukrywa się pierwszy prezydent kraju Askar Akajew, który uciekł w wyniku rewolucji tulipanowej, wywołanej przez opozycję, kwestionującą spełnienie demokratycznych standardów podczas wyborów w 2005 roku, natomiast Kurmanbeka Bakijewa władze Białorusi chronią przed ekstradycją i dożywotnim więzieniem, na które został skazany za krwawe tłumienie protestów antyrządowych w 2010 roku. Trójka kolejnych prezydentów wywodzi się z Socjaldemokratycznej Partii Kirgistanu.

W Tadżykistanie pierwszym prezydentem został Rachmon Nabijew – były pierwszy sekretarz Komunistycznej Partii Tadżykistanu. Na skutek krwawych zamieszek w stolicy kraju Duszanbe został zmuszony do ustąpienia. Był to jedyny taki przypadek w regionie. Od 1994 roku prezydentem Tadżykistanu pozostaje Emomali Rahmon (niegdyś Rahmonow). We wczesnym okresie władzy walczył z islamistycznymi, zbrojnymi ruchami opozycyjnymi, wspieranymi przez zagranicznych dżihadystów, w tym Al-Kaidę, Islamską Republikę Afganistanu, talibów, a także uzbeckich islamistów. Długa wojna pochłonęła wiele ofiar. Zakończyła się zwycięstwem sił rządowych i podpisaniem porozumienia pokojowego w 1997 roku. Jednak sytuacja w kraju cały czas pozostaje niestabilna. Prezydent Rahmon oficjalnie nosi tytuł *przywódcy narodu* oraz *twórcy pokoju i jedności narodowej Tadżykistanu* oraz razem ze swą rodziną cieszy się z dożywotniego immunitetu (*Tajikistan:...* 2015). Represje wobec opozycji po 2015 roku i zła sytuacja gospodarcza skłaniają wielu Tadżyków do emigracji (Czubkowska i Potocki 2016).

Islom Karimow pełnił funkcję prezydenta Uzbekistanu od 1991 roku aż do swej śmierci w 2016 roku. W latach 90. XX wieku władze zmagaly się z silnymi ruchami dżihadystycznymi, dążącymi – podobnie jak w Tadżykistanie – do utworzenia państwa islamskiego, a następnie jego przemiany w kalifat Azji Środkowej. Następca Karimowa, Szawkat Mirzijojev, jest uważany przez obserwatorów za polityka podążającego mniej autokratyczną ścieżką, co przejawia się między innymi zacieśnieniem współpracy z organizacjami pozarządowymi, zajmującymi się prawami człowieka.

Poza Akajewem, który był formalnie niezależny politycznie, wszyscy pierwsi prezydenci nowo powstałych państw mieli komunistyczny rodowód i doświadczenie w działaniu w strukturach partii na czołowych stanowiskach. Ich przywileje i kariera zależały od Moskwy, niejednokrotnie nie porozumiewali się we własnych językach narodowych, ani też nie identyfikowali się z dziedzictwem religijnym i kulturowym. Zmiana, która przynajmniej początkowo cieszyła zwykłych obywateli, wywoływała wśród przywódców nowo powstałych państw raczej obawy, co wielokrotnie znajdowało swoje odbicie w brutalnym traktowaniu opozycji, do której często zaliczano po prosu wyznawców islamu. Represje wobec religii popchnęły zwolenników umiarkowanych reform politycznych w kierunku islamskich radykałów. Pogłębiło to kryzys, który, już w mniej ostrej formie, właściwie trwa do dziś.

Sytuacja w Mongolii od samego początku znacząco różniła się od transformacji republik postradzieckich, głównie z uwagi na znacznie większą samodzielność w dążeniu do prodemokratycznych przemian i budowy gospodarki rynkowej. Działo się to za sprawą aktywności działaczy opozycyjnych w stosunku do Mongolskiej Partii Ludowo-Rewolucyjnej (MPLR), która rządziła krajem od 1921 do 1996 roku, a do 1990 roku była jedyną siłą polityczną. Mongolia zaczęła zmieniać swój ustrój polityczno-gospodarczy w okresie pierestrojki w ZSRR. Począwszy od 1988 roku, na kolejnych zjazdach zadecydowano o wprowadzeniu pluralizmu politycznego, reform gospodarczych i odrzuceniu filozofii materialistycznej na rzecz tradycji ludowej i buddyźmu. W maju 1990 roku Wielki Ludowy Churał podjął decyzję o przystąpieniu do tworzenia warunków prawnych do systemowego przekształcenia organów władzy w instytucje demokratyczne. Uchwalono ustawę o partiach politycznych, podjęto decyzję o przeprowadzeniu wyborów wielopartyjnych i o powołaniu prezydenta jako głowy państwa. Pierwsze wolne wybory odbyły się już w lipcu 1990 roku. Nowa konstytucja została przyjęta w 1992 roku. Zgodnie z nią Mongolia stała się republiką parlamentarną z jednoizbowym parlamentem – Wielkim Churałem Państwowym. Nazwę Mongolska Republika Ludowa zmieniono na Mongolia. Choć początkowo demokraci nie odnieśli sukcesu wyborczego, sam fakt, że Mongołowie na nich głosowali oznaczał już przełom. Mało liczne i rozproszone społeczeństwo mongolskie potrzebowało czasu na oswojenie się z ideą wolnych wyborów i obecnością na scenie politycznej wielu partii. Zmiany przeprowadzone przez demokratów nazwano „młodzięcą rewolucją” i przez pewien czas traktowano ich działalność

z pewną pobłażliwością (Tangad 2013, s. 157–180). Od 2004 roku znaczą popularność zyskały w Mongolii ruchy obywatelskie o różnych profilach, np. przeciwko eksploatacji ziemi przez koncerny zagraniczne, o charakterze nacjonalistycznym, głównie antychińskim. Największy rozgłos zyskał Ruch Obywatelski – Zdrowe Społeczeństwo, założony przez młodych absolwentów krajowych i zachodnich uczelni. To, co wyróżniało ten ruch, to niespotykane wcześniej formułowanie zarzutów o przestępstwa korupcyjne. Liderzy Ruchu organizowali w Ułan Bator demonstracje, nawołując do odsunięcia od władzy „skorumpowanych komunistów” (Tangad 2013).

Obserwatorzy przemian w Mongolii stawiali ten kraj za wzór prodemokratycznych przemian w całym regionie (Erdenekhuu 2016). Do poważniejszego incydentu doszło jedynie w 2008 roku, kiedy protestowano oskarżając MPLR o fałszerstwa wyborcze. Miały miejsce starcia demonstrantów z policją. Zginęło pięć osób a kilkaset zostało rannych. Podpalono siedzibę MPLR oraz inne budynki, w tym gmachy filharmonii i galerii sztuki. Na cztery dni został wprowadzony stan wyjątkowy a na ulice Ułan Bator wyjechały czołgi. Wielu Mongołów było bardzo zaskoczonych takim przebiegiem zdarzeń, uznając je za „niemongolskie”. Polityczny temperament niektórych ugrupowań nie odpowiadał znacznej części społeczeństwa, nieprzyzwyczajonej do agresji i braku szacunku w stosunku do osób starszych. Od 1992 roku urząd prezydenta piastowało pięciu polityków. Żadna z kadencji nie skończyła się przed czasem, ani nie była przedłużana.

Ocena prodemokratycznych i wolnościowych przemian w badanych krajach z wykorzystaniem danych publikowanych przez Freedom House znajduje się w tabeli 1.

Metodologia raportu *Freedom in the World* wywodzi się w dużej mierze z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 r. Badanie wolności na świecie opiera się na założeniu, że normy te

Tabela 1. Ocena wolności w badanych krajach według Freedom House

Kraj	Wskaźnik wolności ogółem	Prawa polityczne	Swobody obywatelskie
Kazachstan	23	5	18
Kirgistan	39	13	23
Mongolia	84	36	48
Tadżykistan	9	*	9
Turkmenistan	2	*	2
Uzbekistan	10	2	8

*Brak danych

Źródło: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (dostęp 10 czerwca 2020 r.)

mają zastosowanie do wszystkich krajów i terytoriów, niezależnie od położenia geograficznego, pochodzenia etnicznego, religii lub poziomu rozwoju gospodarczego. Przyjmuje się, że wolność dla wszystkich ludzi najlepiej osiągnąć w społeczeństwach liberalno-demokratycznych. Coroczny raport *Freedom in the World* na temat praw politycznych i swobód obywatelskich nie pozostawia złudzeń. Sytuacja w państwach powstałych w miejsce postradzieckich republik w Azji Centralnej świadczy o braku wolności w odniesieniu do praw politycznych i swobód obywatelskich. Na tle pozostałych państw pozytywnie wyróżniają się Kirgistan i Kazachstan, gdzie ten zakres swobód, choć niski, to oceniony został najwyższej (odpowiednio 39/100 i 23/100). Zwraca uwagę diametralnie różna sytuacja w Mongolii, która z wynikiem 84/100 ma status kraju cieszącego się wysokim zakresem wolności obywateli. Warto dla porównania dodać, że identyczną ocenę uzyskała Polska⁶.

Analizowane państwa podobnie zostały ocenione w badaniu wskaźnika demokracji wykonanym przez *Economist Intelligence Unit* w 2015 roku. Pod uwagę brano: proces wyborczy i pluralizm, funkcjonowanie rządu, udział w życiu politycznym, kulturę polityczną, i wolności obywatelskie. Najlepiej oceniono Mongolię, która w rankingu na 167 krajów objętych analizą uplasowała się na 62. miejscu, w grupie krajów o „wadliwej demokracji” (*flawed democracies*). Na dalszych miejscach znalazły się: uznany za reżim hybrydowy Kirgistan – miejsce 93. oraz państwa ocenione jako autorytarne: Kazachstan miejsce 140., Tadżykistan *ex aequo* z Uzbekistanem – miejsce 158. oraz Turkmenistan – miejsce 162 (Democracy Index 2015).

Kolejną kategorią, ważną z punktu widzenia analizy przemian instytucjonalnych, jest korupcja. Dla Transparency International szczególnie interesującym przedmiotem badań stały się kraje dokonujące transformacji systemowej, które wkroczyły na drogę złożonych przemian instytucjonalnych i stanowią grupę zróżnicowaną ze względu na swe historyczne doświadczenia i uwarunkowania kulturowe. Pod uwagę brane jest łapownictwo i pranie brudnych pieniędzy. Zgodnie z raportem *Corruption Perceptions Index 2019*⁷ problem korupcji we wszystkich badanych krajach był istotny, choć zagrożenie tym zjawiskiem było zróżnicowane. Najkorzystniej pod względem wysokości wskaźnika CPI wypadła Mongolia, zajmując na 180 sklasyfikowanych krajów 106. miejsce w rankingu, na 113. miejscu znalazł się Kazachstan. Najgorzej został sklasyfikowany Turkmenistan, zajmując 165. pozycję. Barometr globalnej korupcji *Global Corruption Barometer* (GCB)⁸ służy z kolei do znalezienia odpowiedzi na zadawane obywatelom

⁶ <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (dostęp 8 czerwca 2020 r.)

⁷ *Corruption Perceptions Index* (CPI) ocenia kraje na podstawie tego, jak skorumpowany sektor publiczny danego kraju jest postrzegany przez ekspertów i dyrektorów przedsiębiorstw. Jest to złożony indeks, będący połączeniem 13 ankiet i ocen korupcji, zebranych przez wiele renomowanych instytucji. CPI jest najczęściej stosowanym wskaźnikiem korupcji na świecie.

⁸ Od momentu powstania w 2003 r. globalny barometr korupcji bada codzienne doświadczenia ludzi zmagających się z korupcją na całym świecie. Wykorzystuje się odpowiedzi dziesiątków

pytania: Czy zapłaciłeś łapówkę? Czy korupcja wzrosła w twoim kraju? Czy twój rząd skutecznie zwalcza korupcję? Kolejność w rankingu badanych krajów jest zbliżona: najlepiej sytuacja wygląda w Mongolii i Uzbekistanie, Turkmenistan nie został w ogóle sklasyfikowany (Tab. 2). Analizując problem korupcji z perspektywy Zachodu należy jednak pamiętać, że do charakterystycznych cech państw regionu należą nepotyzm, trybalizm oraz powszechna klanowość, głęboko zakorzenione w tamtejszych społeczeństwach.

Tabela 2. Zagrożenie korupcją (2019)

Kraj	Miejsce w rankingu	Wysokość wskaźnika CPI	Wysokość wskaźnika GCB
Kazachstan	113/180	34/100	17
Kirgistan	126/180	30/100	24
Mongolia	106/180	35/100	13
Tadżykistan	153/180	25/100	29
Turkmenistan	165/180	19/100	*
Uzbekistan	153/180	25/100	13

*brak danych

Źródło: <https://www.transparency.org/en/countries>

Warto dodać, że prezydent Mongolii (2005–2009) Nambaryn Enchbajar w 2012 roku został skazany przez sąd na 4 lata więzienia i 54 mln tugrików grzywny za korupcję. Zarzuty dotyczyły nielegalnej prywatyzacji hotelu i gazety, a także wykorzystania darowanego sprzętu telewizyjnego na potrzeby prywatnej telewizji Enchbajara. On sam oświadczył, że oskarżenia są motywowane politycznie. Tego akurat wykluczyć nie można, gdyż nielegalna prywatyzacja hotelu czy gazety są skalą nie dorasta do nieprawidłowości związanych z funkcjonowaniem znanego z praktyk korupcyjnych sektora górniczego.

Przemiany instytucjonalne w analizowanych krajach przebiegają w sposób zróżnicowany, często dość burzliwie. Ma na to wpływ zarówno struktura społeczna, silne relacje wewnątrz poszczególnych grup etnicznych i rodów i pewna rywalizacja pomiędzy nimi, ale także, co może zaskakiwać po długim okresie radzieckiej laicyzacji, dziedzictwo religijne, jak się okazuje ledwie uśpione i gotowe dać impuls do religijnego odrodzenia. Można spotkać się wręcz z opinią, że po upadku Związku Radzieckiego islam stał się głównym czynnikiem łączącym społeczeństwo pozbawione tożsamości i znajdujące się w głębokim kryzysie. Islam

tysięcy ludzi na całym świecie pytanych o ich poglądy i doświadczenia związane z korupcją. Jest to jedyne tego typu badanie opinii publicznej na temat korupcji na świecie.

w postradzieckich państwach Azji Centralnej występuje w dwóch postaciach. Pierwsza z nich to islam koncesjonowany, kontrolowany przez państwo, często określany jako islam ludowy. Druga to wszelkie odmiany islamu radykalnego, z wahabizmem na czele (Kłaczyński i Sadowska 2013, s. 10–12). Wszędzie tam, gdzie do głosu doszły radykalne odłamy islamu, sytuacja stała się trudna, niekiedy wręcz dramatyczna, a kraje pogrążyły się w głębokim kryzysie społecznym i gospodarczym⁹. Opozycja islamska często spotyka się z bezwzględny działaniem ze strony miejscowych władz. Niebezpieczne jest twierdzenie, że kreowanie rozwoju islamu wojującego w republikach postradzieckich ma charakter polityczny i propagandowy, uzasadniający podejmowanie przez władze działań o charakterze represyjnym.

Jedynie Mongolia okazała się wolna od napięć na tle religijnym. Dominujący buddyzm tybetański oraz szamanizm nigdy nie były związane z nurtami politycznymi o ambicjach państwowotwórczych.

Międzynarodowa sytuacja polityczna w Azji Centralnej

Obecna sytuacja polityczna w Azji Centralnej, zwłaszcza w części postradzieckiej, jest nowym etapem Wielkiej Gry, w której głównymi graczami są Rosja, Chiny i Stany Zjednoczone. Angażują się też inne państwa z regionu. Dziś wszystkie państwa Azji Środkowej są aktywnymi podmiotami, a także obiektami działań międzynarodowych i są w stanie wpływać na interakcje wielkich mocarstw, instytucji zagranicznych i ich politykę. W rezultacie Wielka Gra jest dużo bardziej skomplikowana, niż ta sprzed kilku dekad i toczy się jednocześnie na wielu „szachownicach”. Przykładowo, dość silna pozycja Kazachstanu na arenie międzynarodowej wynikała z lokalizacji na jego terytorium raket balistycznych i głowic jądrowych, a także kosmodromu Bajkonur. Zgoda na demontaż raket zaowocowała wzmocnieniem współpracy z Zachodem i otrzymaniem znacznych korzyści finansowych. Sytuacja w regionie jest wciąż pochodną działań militarnych w Afganistanie, gdzie nowym impulsem była zbrojna interwencja w październiku 2001 roku amerykańskich oraz brytyjskich sił powietrznych w celu rozbicia stacjonujących tam sił wspieranych przez Talibów oraz Al-Kaidę. Dało to początek trwającemu do dziś konfliktowi, który choć fizycznie toczy(ł) się głównie na terenie Afganistanu, politycznie i militarnie angażuje wiele państw NATO oraz tych położonych w Azji Centralnej. Kilka rządów państw z tego regionu zwróciło się po 2001 roku do Stanów Zjednoczonych z propozycją udostępnienia terytoriów na budowę baz wojskowych w celu wywierania presji na Rosję oraz do obrony przed talibami. W 2001 roku prezydent Karimow naraził się islamskim fundamentalistom, udostępniając Stanom Zjednoczonym uzbecką przestrzeń powietrzną i zezwalając na obecność

⁹ Więcej na ten temat: A. Rashid, op. cit.

amerykańskich kontyngentów służących do wsparcia działań w Afganistanie. Ponieważ to właśnie z terytorium Uzbekistanu ZSRR napadł w 1979 roku na Afganistan, tym razem władze wyraziły zgodę na działania tylko oddziałów pomocniczych i humanitarnych, aby uniknąć oskarżeń o pomoc Amerykanom w prowadzeniu napaści. Z kolei Tadżykistan zyskał znaczenie na arenie międzynarodowej ze względu na swoje strategiczne położenie, ważne podczas wojny w Afganistanie, kiedy wojska amerykańskie założyły w tym kraju swoje bazy. Wiązało się to z otrzymaniem znacznej pomocy finansowej od Stanów Zjednoczonych i wzmocniło pozycję Tadżykistanu wobec Rosji. Jednak władze Tadżykistanu grają na dwa fronty. W 2004 roku doszło do otwarcia bazy wojsk rosyjskich, drugiej, a zarazem największej w regionie po otwartej rok wcześniej bazie lotniczej w Kirgistanie. Ceną było umorzenie Tadżykistanowi długów w wysokości kilkuset milionów USD. Tadżykistan oddał Rosji w dzierżawę ziemię na 49 lat. Jednocześnie Rosja i Chiny nie tylko przelewają własne zasoby do Azji Środkowej, ale starają się również wprowadzić wiążące ustalenia, które faktycznie podporządkują rządy nowo powstałych państw ich regionalnym aspiracjom w tej części świata (Blank 2013, s. 1–5 i 33–35). Powoływanie różnych organizacji międzynarodowych (np. Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, Centralnoazjatyckiej Organizacji Współpracy, Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej oraz Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej) świadczy o potrzebie współpracy, ale i o wzajemnej nieufności. Nie wszystkie z wymienionych organizacji można uznać za sprawnie działające. Część z nich to rodzaj wirtualnych bytów, tworzonych na potrzeby rosyjskiej polityki zagranicznej. Rośnie natomiast znaczenie Szanghajskiej Organizacji Współpracy (SOW), będącej regionalną organizacją międzynarodową, powołaną do życia 15 czerwca 2001 roku przez Rosję, Chiny, Kazachstan, Kirgistan i Tadżykistan (istniejącą od 1996 roku tzw. *Szanghajską Piątkę*). W 2001 roku dołączył do niej Uzbekistan, a w 2017 roku Indie i Pakistan. Obserwatorami są Afganistan, Białoruś, Iran i Mongolia, a partnerami w dialogu Armenia, Azerbejdżan, Kambodża, Nepal, Sri Lanka i Turcja. Celem SOW jest umacnianie bezpieczeństwa regionalnego w Azji, poprzez wielopłaszczyznową współpracę głównie Rosji i Chin. Istnieją projekty przekształcenia SOW w sojusz wojskowy. Jednak organizacja pozostaje na razie paktem politycznym. W tle walki z terroryzmem toczą się debaty o finansowaniu nowych szlaków transportowych, którymi mogłyby być wożone towary produkowane w regionie (Łomanowski 2018). Najważniejsze na tym polu pozostają inwestycje Chin związane z Road and Belt Initiative.

Ważnym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się nowego porządku w tych krajach są ich znaczne bogactwa naturalne, zwłaszcza ropa naftowa i gaz, o których eksploatację toczy się gra o zasięgu międzynarodowym. Surowce energetyczne, metale szlachetne i dziesiątki innych minerałów są ważną kartą przetargową i ma znaczenie, kto trzyma ją w ręku.

Specyfika środowiska przyrodniczego

Choć obszar Azji Centralnej był od dawna zamieszkiwany, a przez niektóre regiony prowadziły ważne szlaki handlowe (Jedwabny Szlak, Wielki Szlak Herbaciany), przyczyniając się do ich rozkwitu w minionych wiekach, to znaczną część ich terytoriów stanowią rejony słabo zaludnione. W jakiejś mierze wynika to z warunków środowiska geograficznego, które jest bardzo zróżnicowane i w niektórych regionach, zwłaszcza wysokogórskich i pustynnych, mało przyjazne dla osadnictwa. Na terenie Azji Centralnej znajdują się wysokie góry, jak mierzące ponad 7000 m n.p.m. pasma Tienszan, i Pamir, rozległe pustynie (Kara-Kum, Kyzyl-Kum i Gobi) oraz stepy. Dominuje klimat suchy, stepowy, z niewielką ilością opadów i dużymi zarówno dobowymi, jak i rocznymi wahaniami temperatur¹⁰. Bioróżnorodność regionu charakteryzuje się wysokim stopniem endemizmu. Wielkim i wciąż nie do końca zbadanym bogactwem tej części świata są zasoby naturalne, obejmujące ropę naftową, gaz ziemny, uran, metale szlachetne i wiele innych minerałów. Pomimo obecności dużych rzek zasilanych wodami z lodowców wysokogórskich, woda jest na znacznej części tych obszarów dobrem szczególnie cennym i od wieków wykorzystywanym do nawadniania terenów rolniczych (Grąbczewski 2010, s. 67–73). Za czasów władzy radzieckiej zrealizowany został projekt polegający na wykorzystaniu wód rzek Amu-darii i Syr-darii do nawadniania rozległych stepów w Kazachstanie i Uzbekistanie w celu zamienienia ich w pola bawełny i ryżu. Stało się to początkiem jednej z największych katastrof ekologicznych na świecie obejmującej wysychanie pozbawionego naturalnego zasilania w wodę Jeziora Aralskiego i degradację wielu tysięcy km kwadratowych ziemi. Około 250 tys. km² zaoranych i przekształconych w pola uprawne obszarów stało się w większości nieużytkami. W miejscu jeziora powstała pustynia Aral-kum o powierzchni 50 tys. km², silnie skażona środkami ochrony roślin splukiwanymi z pól przez kanały nawadniające. Wiejące w rejonie silne wiatry zachodnie przenoszą pył i zanieczyszczenia na odległość tysięcy kilometrów. Na obszarze wyschniętej misy jeziornej i w okolicach występują burze solne, przyczyniające się do rozszerzania się strefy pustynnej, niszczenia upraw oraz ogromnego wzrostu zachorowalności na raka układu oddechowego, choroby oczu i skóry. Kompletnie zniszczony został naturalny ekosystem, a wraz z nim rybołówstwo i turystyka w regionie. Z kolei tereny stepów, głównie w Mongolii i Kazachstanie, są od około 4000 lat wykorzystywane do nomadycznego pasterstwa, co wpłynęło na rodzaj osadnictwa i strukturę społeczną na obszarach, gdzie dominuje. Także w pozostałych krajach pasterze żyją w odosobnionych grupach, a nawet w pewnej izolacji, zwłaszcza jeśli rozdzielają je wysokie pasma górskie. Specyfika środowiska geograficznego nie sprzyja rozwojowi infrastruktury transportowej i komunikacyjnej, co powoduje, że

¹⁰ https://pl.wikipedia.org/wiki/Klasyfikacja_klimatów_Köppena#Klimat_pustyń (dostęp 12.01.2020 r.)

dostęp do informacji na temat zmian politycznych w niektórych częściach badanych krajów jest skąpy i opóźniony w stosunku do wydarzeń. Tereny wysokogórskie sprzyjają za to grupom radykalnych islamistów, którzy wykorzystują tamtejsze kryjówki i szlaki.

Gospodarcze aspekty funkcjonowania państw Azji Centralnej

Budowa gospodarki rynkowej w analizowanej grupie państw dokonywała się właściwie od podstaw. Brakowało kapitału, instytucji bankowych i ubezpieczeniowych, a przede wszystkim odpowiednich kadr i doświadczenia. Dochodziły do tego zrozumiałe w tych warunkach niepewność i obawa przed zmianą, zwłaszcza kiedy pierwsze lata niepodległości przyniosły ze sobą kryzys, inflację, nieznanie wcześniej wysokie bezrobocie. Każdy z krajów musiał na nowo zdefiniować swoje cele rozwojowe, sojusze strategiczne i metody sprawowania polityki. Syntetyczne zestawienie informacji na temat potencjału tych państw i osiągniętego w 2019 roku poziomu rozwoju gospodarczego zawiera tabela 3. Dziś państwa te stanowią mocno zróżnicowaną grupę, na co z pewnością wpłynął ich potencjał ludzki i wyposażenie w zasoby produkcyjne w momencie rozpoczęcia transformacji oraz dokonywane później wybory.

Kazachstan jest największym i obecnie najsilniejszym z badanych państw. Pod względem powierzchni zajmuje 9. miejsce w światowym rankingu. Obszar ten zamieszkuje blisko 19 mln ludzi. Na początku transformacji systemowej aż 41% z wówczas 17 milionowej populacji stanowili Rosjanie a Kazachowie tylko 38%. Obecnie, głównie na skutek migracji, struktura społeczna uległa zmianie i Ka-

Tabela 3. Ogólna charakterystyka badanych państw

Kraj	Powierzchnia (km ²)	Populacja (mln) 2019	PKB (mld USD) 2019	PKB <i>per capita</i> (USD) 2019	Udział PKB kraju w światowym PKB 2019
Kazachstan	2 724 900	18,7	168,5	11165,5	0,14
Kirgistan	198 500	6,5	8,4	1,072	0,01
Mongolia	1 564 116	3,5	13,5	4197,8	0,01
Tadżykistan	143 100	9,5	8,0	1073,0	0,01
Turkmenistan	488 100	6,0	42,0	7647,9	0,03
Uzbekistan	447 400	33,5	55,0	2026,5	0,05

Źródło:

<https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp>; <https://tradingeconomics.com/kyrgyzstan/gdp>
<https://tradingeconomics.com/mongolia/gdp>; <https://tradingeconomics.com/tajikistan/gdp>
<https://tradingeconomics.com/turkmenistan/gdp>; <https://tradingeconomics.com/uzbekistan/gdp>

zachowie zyskali nieznaczną większość (52%). Kwestie narodowościowe były jednym z problemów młodej republiki. Gospodarka Kazachstanu jest zdywersyfikowana z niezłe rozwiniętym sektorem rolnym i przemysłem przetwórczym. Jej atutem są też surowce naturalne: węgiel, ropa naftowa, gaz ziemny, rudy uranu, żelaza, miedzi, cynku, ołowiu, chromu, manganu, srebra i złota oraz fosforyty. Największe znaczenie gospodarcze ma ropa naftowa i jej przetwórstwo. Od kilku lat kazachski Kazatomprom jest największym na świecie producentem uranu i dysponuje 26 złożami tego surowca. Według raportu World Nuclear Association w 2017 roku przedsiębiorstwo wyprodukowało 12 488 ton uranu, co stanowiło 21% światowej produkcji tego surowca. Firma twierdzi, że ma największą bazę rezerw w branży (300 ktU)¹¹. To wzmacnia pozycję Kazachstanu na arenie międzynarodowej. Wraz z Uzbekistanem, Kirgistanem i Tadżykistanem Kazachstan tworzy Wspólnotę Środkowoazjatycką, której działania koncentrują się na współpracy w sektorze energetycznym (Bryc 2004, s. 153–156).

Kirgistan to mały kraj, w którym góry zajmują 93% terytorium państwa. Kirgizi mają rodowód podobny do Kazachów, co do dziś jest widoczne w języku i zwyczajach. Postępujące osadnictwo rosyjskie wypychało Kirgizów z ich stadami zwierząt coraz wyżej w góry. Kirgizi dość opornie ulegali wpływowi radzieckim i w zasadzie nie piastowali ważnych stanowisk w czasach ZSRR. Miało to wpływ na ich zdolność przejścia struktur państwowych po uzyskaniu niepodległości. Transformacja systemowa przebiegała burzliwie i początkowo wiązała się z głębokim kryzysem gospodarczym. Kirgistan jako pierwsze państwo w regionie przyjęło pomoc MFW, sprywatyzowało przedsiębiorstwa państwowe oraz ziemię. Szybkie prodemokratyczne przemiany były źle oceniane przez autorytarne reżimy z państw sąsiednich. Dla wzmocnienia argumentów antydemokratycznych Uzbekistan wstrzymywał dostawy ropy i gazu (np. wiosną 1999 r. i zimą 2000 r.). Chiny także uzależniały pomoc i współpracę od ukrócenia swobód mieszkających w Kirgistanie muzułmańskich Ujgurów. Pod wpływem nacisków z zewnątrz, Kirgistan, niegdyś region o największym zakresie religijnej tolerancji i otwartości, przyłączył się do represyjnych praktyk znanych z państw ościennych. W gospodarce dominuje sektor rolny dostarczający pszenicy, buraków cukrowych, ziemniaków, tytoniu, bawełny oraz produktów hodowli zwierząt. Z surowców mineralnych istotną rolę odgrywają złoto, rtęć i uran. Pomimo posiadania znacznych zasobów Kirgistan nie jest atrakcyjny dla inwestorów, głównie z uwagi na techniczne problemy z transportem towarów z tego górzystego kraju oraz niedorozwój sieci telefonicznej. Podkreśla się sukcesy Kirgistanu w prorynkowej transformacji systemu gospodarczego. Ostry kryzys gospodarczy, jaki Kirgistan przeżył w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR, udało się zahamować dzięki szeroko zakrojonemu programowi stabilizacyjnemu.

Mongolia jest krajem położonym na Płaskowyżu Mongolskim o bardzo urozmaiconej rzeźbie terenu. Charakterystyczną cechą Mongolii jest wysokie

¹¹ <https://www.nsenerybusiness.com/news/top-uranium-producing-companies/>

położenie nad poziomom morza – 80% terytorium leży powyżej 1000 m, a średnia wysokość wynosi około 1580 m n.p.m. Ponad 70% terenu zajmują stępy z cienką warstwą gleby, wykorzystywane głównie do nomadycznej hodowli zwierząt. W wyniku prywatyzacji hodowli doszło do niekontrolowanego wzrostu liczby zwierząt. Obecnie stada liczą około 70 mln sztuk, co powoduje ujawnienie się tragedii wspólnego pastwiska¹². Mongolia jest obficie wyposażona przez naturę w różnorodne surowce mineralne. Do najważniejszych kopalin należą: miedź, węgiel kamienny i brunatny i złoto, ale przyszłościowe znaczenie mają też srebro, ruda żelaza, cynk, fluor, molibden, uran, cyna, wolfram, gaz ziemny i ropa naftowa. Potwierdzono również obecność metali ziem rzadkich. Jak się szacuje, tylko złoża Oyu Tolgoi zawierają około 2 700 tys. ton miedzi i 48 tys. kg złota, 1,9 tys. ton srebra i 205 tys. ton molibdenu. Kraj jest objęty zakrojonymi na szeroką skalę pracami geologicznymi (Investment Reform Map for Mongolia 2018).

Tadżykistan to kraj, którego niemal całą powierzchnię zajmują wysokie góry (pasmo Gór Altajskich i Pamir ze szczytami powyżej 7000 m n.p.m.). Ponad połowa terytorium leży powyżej 3000 m n.p.m. Ukształtowanie terenu utrudnia rozwój infrastruktury transportowej, co wpływa na stan gospodarki. Tadżycka SRR była najbiedniejszą, silnie dotowaną republiką Związku Radzieckiego, a i dziś Tadżykistan należy do najbiedniejszych krajów na świecie. Tereny dzisiejszego Tadżykistanu zamieszkują ludzie niepoddający się łatwo obcemu panowaniu. W XIX wieku Tadżykistan był ostatnim regionem Azji Centralnej włączonym do Rosji, a przyłączenie do ZSRR dokonało się dopiero w 1921 r. po pokonaniu powstania przeciwko władzy radzieckiej. Poza granicami republiki Tadżyckiej pozostały Buchara i Samarkanda, przyczyniając się wzmocnienia Uzbekistanu i pozbawienia Tadżyków ważnych ośrodków miejskich. Wyniszczająca wojna domowa (1992–1997) oraz dotkliwa susza z 2001 roku sprawiły, że około 80% ludności znalazło się w ubóstwie, a w kraju zapanował głód. Stało się to przyczyną licznej emigracji do Rosji, ale także poza WNP. Szacuje się, że w Rosji pracuje nielegalnie 800 tysięcy Tadżyków, co Moskwa lubi wykorzystywać do rozgrywek politycznych. Tyfus, gruźlica i choroby przewodu pokarmowego, które rozprzestrzeniają się na dużą skalę, są efektem złych warunków sanitarnych. Znaczenie gospodarcze mają złoża surowców mineralnych: węgla, rud ołowiu, cynku, miedzi, bizmutu, antymonu, rtęci, złota, srebra, żelaza i wolframu. Znanych jest ponad 600 złóż, niektóre z nich są gotowe do rozwoju przemysłowego. Oprócz znacznych zasobów węgla i złota w Tadżykistanie znajduje się jedno z największych złóż srebra na świecie – złożo Bolszoi Konemansur¹³. Według Tethys Petroleum Tadżykistan ma też znaczne złoża węglowodorów, zwłaszcza w basenie afgańsko-tadżyckim na zachód od gór Pamir¹⁴. Zasoby ropy szacowane są na 117 milionów ton (Energy Charter 2013). Występuje też gaz ziemny. Rozwinięty jest jedynie przemysł włókienniczy i spożywczy. Pomimo olbrzymiego potencjału

¹² <https://www.1212.mn/> (dostęp: 02.02.2020 r.)

¹³ <https://eiti.org/tajikistan#production>

¹⁴ tethyspetroleum.com/operations/bokhtar-psc-area

hydroenergetycznego górskich rzek, szacowanego na 300 mld kWh, Tadżykistan cierpi na braki energii. W inwestycje energetyczne zaangażowane są przedsiębiorstwa z Rosji, Iranu i Chin. Przeszkodą w rozwoju jest też brak infrastruktury transportowej. Jej budowa jest sporym wyzwaniem ze względu na górzyste ukształtowanie terenu.

Turkmenistan jest krajem pustynnym, w którym około 70% powierzchni stanowi pustynia Kara-kum. Tereny te są nawadniane, głównie wodami rzeki Amu-daria, dzięki czemu rozwinęło się rolnictwo, będące wiodącym sektorem gospodarczym. Obszar nawadniany zajmuje około 17500 km². Uprawia się głównie bawełnę oraz zboża i ziemniaki. Istotną rolę odgrywa też sadownictwo oraz hodowla koni i owiec karakułowych. Jednak najważniejszym bogactwem Turkmenistanu, o ogromnym potencjale rozwojowym, są zasoby gazu ziemnego i ropy naftowej (10 miejsce na świecie pod względem zasobności złóż kopalin na mieszkańca)¹⁵. W 2011 roku Turkmenistan plasował się na czwartym miejscu pod względem udokumentowanych zasobów gazu ziemnego po Rosji, Iranie i Katarze (Przegląd Statystyczny BP 2020), a złoża Lolotan uznawane jest za drugie co do wielkości złoża gazu na świecie. Eksport napotyka jednak na poważne problemy związane z polityką Rosji, przez której terytorium wiodą istniejące sieci przesyłowe. Odbiorcą 2/3 gazu jest rosyjski koncern państwowy Gazprom, który znając uzależnienie Turkmenistanu od rosyjskich sieci przesyłowych dyktuje często bardzo niekorzystne warunki sprzedaży. Sektor wydobywczy wymaga nowych inwestycji. Od szeregu lat są podejmowane próby budowy nowego gazociągu ze wschodu na zachód Morza Kaspijskiego w celu dalszego eksportu surowców do Europy. Ta budowa jest z kolei blokowana przez Iran, który podnosi kwestię zagrożeń ekologicznych. W sierpniu 2018 roku zostało podpisane negocjowane przeszło 20 lat porozumienie pomiędzy Rosją, Azerbejdżanem, Iranem, Kazachstanem i Turkmenistanem o statusie prawnym Morza Kaspijskiego. Nie posunęło to jednak do przodu rozwiązania kwestii spornych związanych z eksploatacją zasobów znajdujących się pod dnem tego morza. Ropa i gaz, jako zasoby labilne, generują konflikty na tle kontroli wydobywania przez poszczególne kraje. Sytuacja ekonomiczna kraju silnie zależy od cen tych surowców na światowych rynkach. Rozwój kraju utrudnia fakt, że jest on uznawany za jeden z najmniej przejrzystych politycznie krajów na świecie.

Położony między dwiema wielkimi rzekami – Amu-darią i Syr-darią Uzbekistan jest krajem głównie równinnym, w którym góry i przedgórze stanowią około 20% powierzchni ogółem. Do Uzbekistanu należy część urodzajnej Kotliny Fergańskiej oraz południowa część dawnego Jeziora Aralskiego. Są to obszary problemowe, w pierwszym przypadku ze względu na prowadzący przez Kotlinę szlak narkotykowy i konflikty na tle etnicznym, w drugim z powodu katastrofy ekologicznej w rejonie Jeziora Aralskiego. Znajdujące się na terenie Uzbekistanu Buchara, Samarkanda, Fergana, Chiwa, mają znaczenie gospodarcze i duży

¹⁵ *Diversifying The Turkmen Economy*, (2014), World Bank Report No: ACS12651

potencjał turystyczny ze względu na swoje dziedzictwo historyczne. W gospodarce dominuje rolnictwo dostarczające głównie bawełny, moreli, brzoskwiń, granatów, winorośli i zbóż. Hoduje się także owce i jedwabniki. Kraj obfituje też w bogactwa mineralne: złoto, miedź, uran, ołów i srebro, fosforyty, sole potasowe, ropę naftową i gaz ziemny. Kraj jest uznanym producentem złota, które cieszy się też renomą najwyższej jakości. Kopalnia Oxus Gold uzyskała status kopalni objętej wsparciem EITI¹⁶. Co warte odnotowania, dopiero w 2018 roku pod naciskiem organizacji międzynarodowych oficjalnie zakazano pracy przymusowej, zwłaszcza osób niepełnoletnich. Wcześniej wysyłano uczniów i pracowników instytucji państwowych do sprzątanía ulic i zbiorów bawełny.

Zasobem o dużym znaczeniu dla rozwoju badanych krajów są ich młode społeczeństwa. Średnia wieku wynosi od 26,3 lat w Tadżykistanie, do 32 lat w Kazachstanie¹⁷. Wśród badanych krajów najliczniejszą populację ma Uzbekistan, a najmniej liczną Mongolia (tab. 3.), która zajmuje przy tym pierwsze miejsce na świecie pod względem najmniejszej gęstości zaludnienia (2,1 os/km²). Występujące z różną intensywnością w poszczególnych ajmakach problemy społeczne w Mongolii miały wyłącznie podłoże ekonomiczne i są stopniowo przewyżczane dzięki inwestycjom w edukację i opiekę medyczną. Sytuacja społeczna w republikach postradzieckich była od początku transformacji dużo bardziej skomplikowana, na co złożyło się kilka czynników (Perkowska 2015). Po pierwsze, obecność dużych grup etnicznych na terytoriach należących do różnych państw. W strukturze społecznej Tadżykistanu znaczny odsetek stanowią Uzbegy. Z kolei duże grupy Tadżyków mieszkają w Uzbekistanie (ok. miliona osób), Afganistanie (ok. 4,5 mln) i chińskim Sinciangu (ok. 200 tys.). Przynależność Tadżyków do perskiego kręgu kulturowego czyni ich największą nieturecką grupą etniczną w regionie. Na terenie dzisiejszego Kirgistanu choć dominują Kirgizi (72,8%), a na drugim miejscu są Uzbegy 14,5%, to mieszkają tam jeszcze Rosjanie, Tadżycy, Ujgurzy, Turcy, Tatarzy, Azerowie i in., łącznie 154 narodowości i grupy etniczne. Oznacza to, że w regionie mamy do czynienia z prawdziwą mozaiką kulturową, co nie ułatwia sprawowania polityki. Po drugie, w czasach radzieckich na terenie Azji Centralnej mieszkało dużo Rosjan, którzy najczęściej sprawowali funkcje przywódcze i kierownicze w gospodarce. Byli też najlepiej wykształceni. Destabilizacja i głęboki kryzys w pierwszych latach niepodległości skłoniły wielu Rosjan do wyjazdu, a w analizowanych krajach dał się odczuć brak lekarzy, inżynierów i innych specjalistów. Brak własnych kadr i ograniczona znajomość języków, w których toczy się główny nurt debaty naukowej i wreszcie ograniczony dostęp do internetu w wielu przypadkach opóźniają wyrównanie szans rozwojowych.

¹⁶ <https://eiti.org/taxonomy/term/989>

¹⁷ <https://www.populationof.net/pl/tajikistan/>; <https://www.populationof.net/pl/turkmenistan/>; <https://www.populationof.net/pl/kyrgyzstan/>; <https://www.populationof.net/pl/uzbekistan/>; <https://www.populationof.net/pl/mongolia/>; <https://www.populationof.net/pl/kazakhstan/>

Kolejną cechą wspólną analizowanych krajów jest ich znaczny, nie do końca jeszcze rozpoznany potencjał, zawarty w ogromnych zasobach naturalnych. Eksploatacja bogactw stanowi istotne źródło dochodów, ale wiąże się też z wystawieniem ich gospodarek na wahania koniunktury na światowych rynkach i zagraża wпадnięciem w pułapkę obfitości zasobów. Prawidłowe szacowanie wysokości rent czerpanych z zasobów naturalnych i ustalenie do kogo one faktycznie trafiają, ma kluczowe znaczenie dla rozwoju badanych gospodarek. Renty z nieodnawialnych zasobów – paliw kopalnych i surowców mineralnych, wskazują na likwidację zasobów kapitałowych kraju. Kiedy kraje używają takich dochodów do wspierania bieżącej konsumpcji, a nie do inwestowania w nowy kapitał, aby zastąpić to, co zostało zużyte, w rzeczywistości zaciągają pożyczki w stosunku do swojej przyszłości¹⁸. Są też zagrożone wystąpieniem choroby holenderskiej.

Zgodnie z nomenklaturą Banku Światowego renta surowcowa ogółem jest sumą rent za ropę naftową, gaz ziemny, węgiel, minerały i renty leśnej. Natomiast renta z surowców mineralnych obejmuje dochody ze sprzedaży cyny, złota, ołowiu, cynku, żelaza, miedzi, niklu, srebra, boksytów i fosforanu. Jak widać na rys. 1. i 2. obecnie udział procentowy renty surowcowej w PKB w badanej grupie krajów zawiera się w przedziale 8–40%. Najniższy jest w Tadżykistanie a najwyższy w Mongolii. W przypadku Turkmenistanu renta surowcowa na przełomie XX i XXI wieku stanowiła ponad 80% PKB! Płynące bogactwo nie uchroniło jednak tego państwa przed najpoważniejszymi w regionie problemami rozwojowymi, co wciąż odzwierciedlają wskaźniki dotyczące szeroko rozumianej jakości życia. Stało się tak głównie na skutek konfliktu z Rosją odnośnie do zakupu gazu ziemnego. Ceny surowców podlegają wahaniom nie tylko z powodu fluktuacji koniunktury gospodarczej na świecie, ale także, co dotyczy zwłaszcza cen ropy i gazu, na skutek rozgrywek politycznych prowadzonych przez głównych graczy. Państwa postradzieckie, zwłaszcza te pozbawione dostępu do morza, dodatkowo dotkliwie odczuwają brak własnych linii przesyłowych. Ich budowa napotyka na trudności natury politycznej i ekonomicznej, choć te ostatnie wydają się przynajmniej częściowo przezwyciężone dzięki napływowi BIZ. Eksport surowców jest też drażliwą kwestią w przypadku Mongolii, która musi w tym przypadku układać się z Rosją i Chinami.

Formalna niepodległość badanych państw wpłynęła też na kształtowanie się ich wymiany z zagranicą i miejsce w międzynarodowym podziale pracy. Syntetyczne zestawienie informacji na temat wiodących w eksporcie i imporcie kierunków handlu oraz produktów zawiera tabela 3.

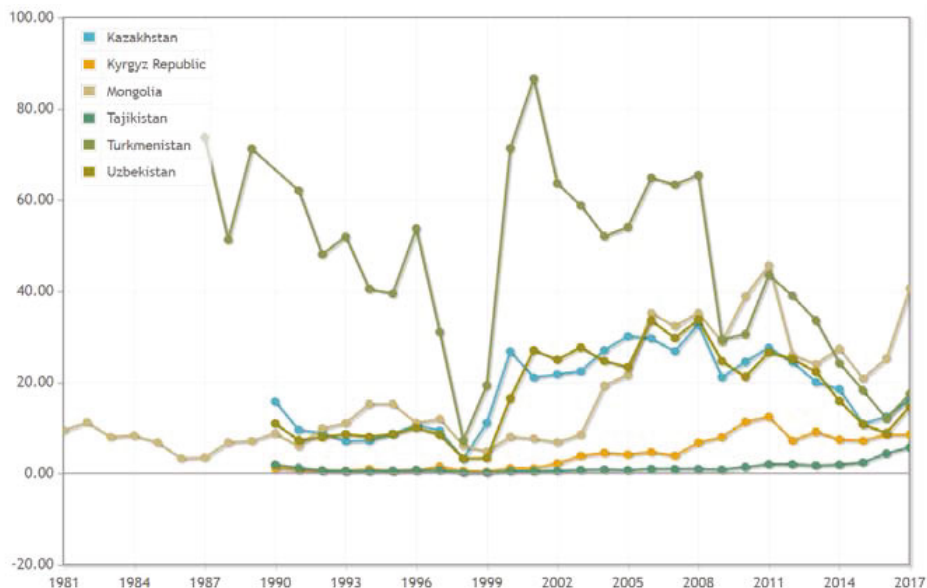
¹⁸ Rentę z zasobów naturalnych oblicza się jako różnicę między ceną towaru (np. wydobytego surowca) a średnim kosztem jego wytworzenia. Odbywa się to poprzez oszacowanie światowej ceny jednostek określonych towarów i odjęcie szacunkowych średnich kosztów jednostkowych wydobycia (w tym normalnego zwrotu z kapitału). Te jednostkowe renty są następnie mnożone przez fizyczne ilości, które kraje wydobywają, aby ustalić renty za każdy towar i ich udział w PKB.

W eksporcie z wszystkich analizowanych krajów dominują surowce mineralne (ropa naftowa, gaz ziemny, złoto, miedź, rudy metali szlachetnych, cynku i ołowiu) lub pochodzenia rolniczego. Biorąc pod uwagę wysoką zależność tych państw od wymiany handlowej w ramach ZSRR lub, jak to miało miejsce w przypadku Mongolii, z ZSRR, można stwierdzić, że po uzyskaniu niepodległości nastąpiło przesunięcie w handlu zagranicznym w kierunku nowych rynków zbytu i zaopatrzenia oraz kreacja nowych strumieni w wymianie międzynarodowej. W eksporcie wysoką pozycję Rosja utrzymała tylko w przypadku Kazachstanu (11%), Kirgistanu (14%) i Uzbekistanu (12%). Wszystkie analizowane kraje wyraźnie zdywersyfikowały kierunki swojego eksportu, w którym odbiorcami stali się także klienci ze Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Włoch, Niderlandów. Dużą rolę odgrywa też handel z innymi krajami Azji Centralnej. Jednak dla Mongolii i Turkmenistanu najważniejszym odbiorcą stały się Chiny, z udziałem odpowiednio 83% i 76%. Jest to sytuacja niekorzystna, gdyż silnie uzależnia te kraje od polityki i koniunktury w gospodarce chińskiej. W imporcie, choć Rosja pozostaje ważnym partnerem (z udziałem od 10% w Turkmenistanie do 43% w Kirgistanie), to na wysokiej pozycji są też Chiny (od 11% w Turkmenistanie do 45% w Kirgistanie). Państwa postradzieckie importują także sporo towarów z Turcji, a Mongolia z Japonii i Korei Południowej. Udział w imporcie rzędu 3–6% krajów takich jak Niemcy, Stany Zjednoczone, Korea Południowa, czy Włochy świadczy o otwarciu na nowe źródła zaopatrzenia, na ogół w wyroby technicznie zaawansowane, niezbędne do rozwoju. Przedmiotem importu są też lekarstwa. Dla Kirgistanu, Tadżykistanu i Uzbekistanu ważnym partnerem, zarówno w imporcie, jak i eksporcie, stał się Kazachstan.

Jeśli chodzi o ujawnioną przewagę komparatywną analizowanych krajów, oznaczającą że ich udział w światowym eksporcie jest większy, niż można by się spodziewać na podstawie wielkości ich eksportu i wielkości światowego rynku produktu, to w najlepszej sytuacji są Kirgistan, Uzbekistan i Kazachstan. Pozostałe kraje są w stanie wytwarzać i handlować niewielką liczbą produktów wymagających stosowania bardziej wyrafinowanych technologii. W najgorszym położeniu znajduje się Turkmenistan.

Otwartość gospodarek mierzona wskaźnikiem *Impex* (wrażony w procentach stosunek sumy importu i eksportu do PKB) w analizowanym okresie podlegała dużym wahaniom. Rekordowe notowania wynosiły odpowiednio: 181,59 (1997) dla Tadżykistanu i 170,26 (1994) dla Turkmenistanu. Obliczenia wskaźnika *Impex* w analizowanej grupie krajów dla 2018 roku pozwalają stwierdzić, że mieści się on w przedziale od 122,89 w przypadku Mongolii, do 35,153 dla Turkmenistanu. Interpretacja wysokości wskaźnika *Impex* w poszczególnych krajach odpowiada powszechnie akceptowanej tezie, że wielkość kraju i jego populacji są ujemnie skorelowane z poziomem otwartości gospodarczej. Wzrost liczby ludności, który jest często wysoki w słabiej rozwiniętych częściach świata, na ogół skłania do spożytkowywania większych ilości produktów pochodzących z importu. Większe gospodarki zwykle wytwarzają więcej na rynki wewnętrzne

Rysunek 1. Renta surowcowa ogółem (% PKB)

Źródło: <https://data.worldbank.org/indicator>

Rysunek 2. Renta z surowców mineralnych (% PKB)

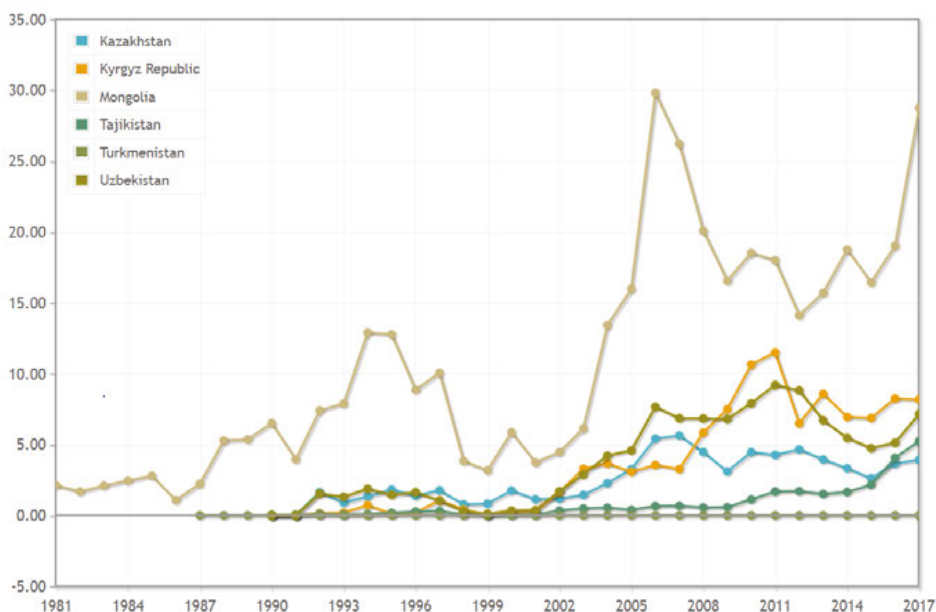
Źródło: <https://data.worldbank.org/indicator>

Tabela 3. Wybrane dane na temat eksportu i importu Kazachstanu, Kirgistanu, Mongolii, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu (2017)

Państwo	Eksport		Import	
	Główne towary	Główne kierunki	Główne towary	Główne kierunki
Kazachstan	ropa naftowa 45,0% miedź rafinowana 6,9% gaz ziemny 5,4% stopy żelaza 4,5% subst. radio-aktywne 4,1%	Chiny 13,0% Rosja 11,0% Francja 7,6% Niderlandy 7,3% Niemcy 4,3%	rafin. ropa naftowa 3,6% leki 2,6% sprzęt nadawczo-odbiorczy 2,5% samochody 1,9% zawory 1,3%	Rosja 38,0% Chiny 17,0% Niemcy 5,1% St. Zjedn. 3,9% Włochy 2,9%
Kirgistan	złoto 37% rudę metali szlachetnych 7,5% inne rudę 5,0% samoloty, śmigłowce 4,1% rafinowana ropa naftowa 3,2% suszone rośliny strączkowe 2,9%	Kazachstan 20% Szwajcaria 18% Wlk. Brytania 17% Rosja 14% Turcja 8,4% Uzbekistan 6,3%	obuwie gumowe 12% rafinowana ropa naftowa 9,9% lekkie tkaniny bawełniane 3,2% leki 2,7% kufry i walizki 1,8%	Chiny 45% Rosja 43% Kazachstan 8,9% Turcja 4,7% Uzbekistan 2,7%
Mongolia	brykiet węgla 33,0% rudę miedzi 24,0% złoto 18,0% ropa naftowa 5,4% rudę żelaza 4,3% wełna 3,4%	Chiny 76,0% Wlk. Brytania 9,6% Szwajcaria 9,6% Rosja 0,83% Włochy 0,74%	rafin. ropa naftowa 18,0% samochody 5,9% samochody dostawcze 3,9% energia elektryczna 3,0% ciężki sprzęt budowlany 2,0%	Chiny 32,0% Rosja 28,0% Japonia 8,7% Korea Płd. 4,5% St. Zjedn. 4,4%
Tadżykistan	surowe aluminium 18% złoto 17% rudę cynku 15% rudę ołowiu 12% surowa bawełna 6,7% przędza bawełniana 4,3%	Kazachstan 32% Turcja 21% Szwajcaria 17% Algieria 8,8% Indie 5%	rafinowana ropa naftowa 6,2% pszenica 5,5% gaz ziemny 3,6% obuwie gumowe 2,1% oleje z nasion roślin oleistych 1,9%	Chiny 43% Rosja 23% Kazachstan 15% Turcja 5,1% Niemcy 1,9%
Turkmenistan	gaz ziemny 83% rafin. ropa naftowa 5,6%	Chiny 83% Turcja 5,6% Włochy 1,8%	konstrukcje stalowe 3,6% maszyny do	Turcja 30% Niemcy 12% Chiny 11%

Państwo	Eksport		Import	
	Główne towary	Główne kierunki	Główne towary	Główne kierunki
	przędza bawełniana 2,2% surowa bawełna 2,1% ropa naftowa 1,7%,	Gruzja 1,7% i Azerbejdżan 1,4% Rosja 1,2%.	zbiorów 3,2% dźwigi 2,6% ciągniki 2,5 % leki 2,2%	Rosja 10% Korea Płd. 3,9% Włochy 3,7%
Uzbekistan	złoto 44% gaz ziemny 8,3% przędza bawełniana 7,1% polimery etylenu 4,4% miedź rafinowana 3,7% subst. radioaktywne 1,7%	Szwajcaria 44% Chiny 17%, Rosja 12% Turcja 9,7% Kazachstan 8,5%	części samochodowe 5,1% leki 4,2% rafin. ropa naftowa 3,7% powlekane stalowe wyroby walcowane 2,8% tarcica 2%	Chiny 24% Rosja 23% Kazachstan 11% Korea Płd. 11% Turcja 6%

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury

Tabela 4. Złożoność gospodarcza i przewaga komparatywna w handlu zagranicznym (2017)

Państwo	Liczba produktów z ujawnioną przewagą komparatywną	Wskaźnik złożoności gospodarczej	Miejsce rankingu
Kazachstan	101	0.088	58
Kirgistan	124	-0,287	68
Mongolia	54	-0,788	93
Tadżykistan	53	-1,104	109
Turkmenistan	27	-1,195	112
Uzbekistan	110	-0.847	96

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://oec.world/en/profile/country/>

niż gospodarki małe. Obecnie istnienie związku między gospodarką krajową (poziom i wzrost produkcji) a handlem międzynarodowym jest poza dyskusją (Gräbner, et.al. 2018). Otwartość gospodarki wpływa na zamożność i dobrobyt społeczeństwa (w celu generowania dochodu i jego redystrybucji)¹⁹.

¹⁹ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?locations=KZ-KG-MN-TJ-TM-UZ>

Tabela 5. Ocena otwartości gospodarczej – wybrane wskaźniki (2019)

2019 (2018)	Kraj	Rynek i infrastruktura	Środowisko dla biznesu	Kondycja przedsiębiorstw	Rządzenie
72 (75)	Kazachstan	74	58	69	89
98 (99)	Mongolia	116	103	91	62
104 (109)	Kirgistan	114	98	104	100
111 (112)	Uzbekistan	102	85	126	143
125 (119)	Tadżykistan	125	114	120	135
b.d.	Turkmenistan	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.

Źródło: *Global Index of Economic Openness*, Legatum Institute, May 2019.

Dane na temat otwartości gospodarczej dostarczane przez Legatum Instytut uzupełniają informacje dostępne dzięki zastosowaniu wskaźnika *Impex*. (tab. 5.).

Wchodząc w okres prorynkowych przemian wszystkie analizowane kraje odczuwały brak kapitału inwestycyjnego. Ponieważ szybkie pojawienie się rodzimych źródeł kapitału było poza zasięgiem, remedium mogły stać się bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ). W przypadku BIZ z reguły transfer dotyczy nie tylko kapitału, ale również *know how*, co stwarza szansę na unowocześnienie gospodarcze. Ze względu na posiadane bogactwa naturalne, zwłaszcza ropę naftową, gaz ziemny, miedź, złoto, szybko pojawiło się zainteresowanie inwestycjami w prowadzeniu badań geologicznych i w sektorze górniczym. Potencjalnie atrakcyjne były także sektory usług finansowych, telekomunikacyjnych i turystycznych. Jednak rozwój BIZ hamowany był przez niestabilność polityczną i gospodarczą panującą w regionie, zwłaszcza w państwach postradzieckich, brak odpowiednich regulacji prawnych, exodus najlepiej wykształconych kadr (głównie Rosjan), nieuregulowane kwestie własnościowe w odniesieniu do ziemi i nieruchomości, niedorozwój infrastruktury transportowej oraz pewną wzajemną nieufność wynikającą z braku wcześniejszych doświadczeń we współpracy. Biorąc pod uwagę rodzaje BIZ, w analizowanych państwach przestrzeń otwierała się przede wszystkim dla inwestycji typu *greenfield*. Polegają one na budowie przedsiębiorstwa od podstaw, włączając w to przyłączenie do istniejącej infrastruktury. Pewną rolę mogły odegrać inwestycje *brownfield*, które mają miejsce w przypadku wykorzystania, przynajmniej częściowo, dotychczasowych składników majątku, np. budynków, instalacji, urzędów. Najmniej prawdopodobne były inwestycje typu kapitałowego, które polegają na wkładzie finansowym poprzez zakup akcji, udziałów, obligacji korporacyjnych lub udzielenie pożyczki przedsiębiorstwu, gdyż prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych dopiero się rozpoczynała, a państwowa własność majątku produkcyjnego nie stwarzała dogodnych warunków do tej formy współpracy. Towarzyszyło temu także zacofanie technologiczne i organizacyjno-

-zarządce. Wszystko to sprawiało, że klimat dla BIZ nie był początkowo korzystny i poszczególne kraje musiały dopiero określić swoją politykę w tym obszarze. Wymagane było także przeprowadzenie szeregu reform związanych z polityką monetarną, fiskalną, celną, a przede wszystkim zapewnienie stabilności makroekonomicznej. Autorytarne rządy nie ułatwiały współpracy. W pewnym zakresie analizowane państwa konkurowały ze sobą o przychylność potencjalnych inwestorów, których próbowaly przyciągnąć zachętami w postaci obniżek i zwolnień podatkowych, częściowego lub całkowitego zwolnienia z cel i podatków od maszyn i urządzeń wykorzystywanych w przedsięwzięciach inwestycyjnych itp. Do chwili obecnej najwięcej BIZ przyciągnął Kazachstan. Całkowita wartość BIZ na koniec 2018 roku wyniosła 149 mld USD (87,5% PKB kraju). Głównym wyzwaniem Kazachstanu pozostaje przyciąganie inwestycji w sektorach innych niż wydobywanie i przetwórstwo ropy naftowej oraz poszukiwanie i eksploatacja zasobów naturalnych. Obecnie ich udział wynosi ponad 70% BIZ ogółem. Według danych z 2017 roku struktura BIZ według krajów kształtowała się następująco: Niderlandy 29%, Stany Zjednoczone 17,8%, Szwajcaria 14,1%, Rosja 5,8%, Chiny 5,2%, Belgia 5,1%, Francja 3,8%, pozostałe kraje (z udziałem poniżej 3%) łącznie 19%, natomiast w strukturze sektorowej dominowało wydobywanie ropy naftowej i gazu ziemnego (46%), przemysł metalurgiczny (22%) i handel hurtowy i detaliczny (15%). W eksploatację złoża Tengiz i budowę rurociągu do czarnomorskiego portu Noworosyjsk zaangażowali się Amerykanie. Podpisanie umowy z Chevron Corporation okazało się sygnałem zachęcającym także innych inwestorów zagranicznych. Korzystne położenie na skrzyżowaniu Europy i Azji przyczyniło się do realizacji ogromnych inwestycji w infrastrukturę transportową. Głównym inwestorem są Chiny w ramach chińskiego programu Belt and Road Initiative.

W Kirgistanie dominują inwestycje związane z wydobywaniem, produkcją, eksploracją geologiczną, pośrednictwem finansowym i ubezpieczeniem, a także w sektorze IT, które łącznie stanowią 84% BIZ ogółem. Najwięcej BIZ pochodzi z Chin, Rosji, Kanady i Kazachstanu (Holzhacker i Skakova 2019, s. 7). Przedsiębiorstwa zagraniczne odgrywają znaczącą rolę w gospodarce Kirgistanu. W 2017 roku działało ich 3107, najwięcej w handlu (37% ogólnej liczby przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego) i w przemyśle (17%). Wartość dodana brutto wytworzona przez te przedsiębiorstwa stanowiła 22% PKB. Ich udział w eksporcie wyniósł 28% a w imporcie 30%.

Także dla Mongolii BIZ pozostają ważnym źródłem finansowania rozwoju kraju. Jeśli chodzi o pochodzenie BIZ, zwraca uwagę ich znaczna koncentracja – obecnie ponad połowa tych inwestycji pochodzi z dwóch krajów: Kanady (28%) i Chin (25%). W strukturze sektorowej zdecydowanie dominuje górnictwo z udziałem w 2017 roku 61% w BIZ ogółem. Handel z udziałem 8% zajmuje drugą pozycję, na miejscu trzecim *ex aequo* znajdują się budownictwo i sektor finansowy (5%). Znaczenie pozostałych sektorów jest marginalne. Jak dotąd największym projektem inwestycyjnym współfinansowanym przez kapitał zagraniczny było uruchomienie wydobywania miedzi i złota ze złoża Oyu Tolgoi. Kanadyjska spółka górnicza Ivanhoe Mines odkryła złoża rudy złota i miedzi w 2001 r. Od 2003 r. teren ten stał się

„największym projektem wydobywczym na na świecie” (David 2003). Przedsiębiorstwo wydobywcze jest spółką joint venture między Turquoise Hill Resources (spółka w większości zależna od Rio Tinto) z 66% udziałów a rządem Mongolii z udziałem 34%. Budowę kopalni rozpoczęto w 2010 roku, a osiągnięcie pełnych mocy produkcyjnych zaplanowano na 2021 rok. Właśnie w związku z inwestycją w Oyu Tolgoi BIZ osiągnęły rekordowy poziom w historii kraju, odpowiednio 4,986 mld USD 3,198 mld USD, co stanowiło prawie połowę PKB kraju (8,761 mld USD) w 2011 r. i jedną trzecią (10,322 mld USD) w 2012 roku²⁰.

W Tadżykistanie inwestorzy zagraniczni są obecni od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku, ale duże transakcje zarejestrowano dopiero po 2006 roku. Obejmują one inwestycje w telefonię komórkową, pięciogwiazdkowy hotel i centrum biznesowe w Duszanbe, a także budowę Sangtuda-1 elektrowni wodnej na rzece Vakhsh. Projekt Sangtuda-1 o wartości 750 mln USD był największą inwestycją zagraniczną zrealizowaną w Tadżykistanie od momentu uzyskania niepodległości. Był bardzo ważny z punktu widzenia możliwości rozwoju kraju, który dotkliwie odczuwał sezonowe braki w dostępie do energii elektrycznej. W wyniku światowego kryzysu w 2009 roku napływ BIZ wyraźnie osłabł, jednak podjęte przez rząd reformy przyniosły ponowne ożywienie. W ostatniej dekadzie ponad połowa napływu BIZ przypadła na sektor wydobywczy. W rezultacie w latach 2010–2014 produkcja koncentratów ołowiu, cynku i miedzi wzrosła dwudziestokrotnie (*Framework and Finance...* 2015). Ostatnie szacunki dotyczące potencjału Tadżykistanu w zakresie wydobycia ropy i gazu przewidują boom w poszukiwaniu złóż węglowodorów. Poza górnictwem znaczący był również wpływ na sektor ICT i budownictwo. Kluczowymi źródłami BIZ w Tadżykistanie są przedsiębiorstwa rosyjskie i chińskie. Z 2 mld USD napływu BIZ w latach 2006–2014 około 50% i 20% pochodziło odpowiednio z rosyjskich i chińskich przedsiębiorstw wielonarodowych. Podczas gdy większość BIZ dotyczy poszukiwania i wydobycia surowców, spółki z udziałem Rosji angażowały się także w działania w energetyce wodnej, ICT, przemyśle lekkim i spożywczym, recyklingu odpadów metalowych, budowie i produkcji materiałów budowlanych, handlu ropą naftową, rolnictwie i turystyce. Z kolei chińskie firmy inwestują w usługi finansowe i ICT, poszukiwanie i wydobycie zasobów mineralnych, budowę i produkcję materiałów budowlanych oraz montaż urządzeń technologicznych. Istotną rolę ma też napływ BIZ z Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej oraz Islamskiej Republiki Iranu z bezpośrednimi inwestycjami zagranicznymi w sektorze finansowym (*Investment Policy Review – Tajikistan* 2016, s. 1–2).

W Turkmenistanie głównymi inwestorami są przedsiębiorstwa z Chin, Rosji, Kazachstanu i Uzbekistanu. Ich działalność skupia się na eksploatacji ropy naftowej i gazu, rolnictwie i budownictwie. W 2019 roku napływ BIZ wyniósł 2,2 mld USD, a ich skumulowana wartość osiągnęła około 38 mld USD. W okresie

²⁰ <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=MN> (dostęp 12.12.2019 r.)

1992–2019 średni udział BIZ w PKB wynosił 6,77% i był najwyższy w 2009 roku (22,52%). Zainwestowanych zostało wówczas 4,5 mld USD²¹. Aby zdywersyfikować gospodarkę i stać się mniej zależnym od zasobów naturalnych, rząd szuka nowych inwestorów zagranicznych, jednak wciąż brakuje jasnych wytycznych, zapewniających należyte przestrzeganie procedur przy opracowywaniu i wdrażaniu przepisów regulujących prywatną działalność gospodarczą. Dlatego potencjalni inwestorzy mogą być zniechęceni wieloma czynnikami, w tym środkami kontroli ze strony państwa, nadmiernymi i niespójnymi przepisami, korupcją, brakiem rządów prawa i brakiem doświadczenia w kontaktach z inwestorami zagranicznymi w handlu międzynarodowym. Dodatkową przeszkodą jest niedorozwój sieci telefonicznej i ograniczony dostęp do internetu. Kraj nie znajduje się w rankingu Banku Światowego 2020 *Doing Business* ze względu na brak wiarygodnych danych.

W Uzbekistanie najwięcej BIZ pochodzi z Rosji i Chin. Projekty inwestycyjne z inwestycjami z Rosji obejmują wydobycie ropy naftowej i gazu, rozwój sektora ICT, produkcję niemetalicznych produktów mineralnych, przemysł metalurgiczny i wiele innych. Inwestycje chińskie koncentrują się na produkcji gumy i wyrobów z tworzyw sztucznych, chemikaliów, gazu i w sektorze komunikacji. Gospodarka Uzbekistanu stwarza różnorodne możliwości inwestycyjne dla kapitału zagranicznego. Najwięcej BIZ napłynęło w 2019 roku, kiedy osiągnęły one wartość 2,28 mld USD²².

W kontekście globalnym udział BIZ w PKB Azji Środkowej jest niższy niż w innych regionach rozwijających się. Według szacunków Boston Consulting Group całkowite bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Azji Centralnej poza sektorem wydobywczym, rolnictwem i leśnictwem stanowiły 18,2% średniego rocznego PKB regionu w latach 2008–2016, podczas gdy w tym samym czasie w Północnej Afryce było to 26,8%, w Ameryce Środkowej 35,9%, a na Bałkanach 47,2%)²³. Udział Azji Środkowej w globalnych łańcuchach wartości właściwie ogranicza się do dostaw zasobów naturalnych i siły roboczej. Można to wytłumaczyć sytuacją polityczną, słabym rządzeniem, niedorozwojem infrastruktury transportowej i komunikacyjnej oraz niejasnymi i zmieniającymi się regułami w zakresie udzielania koncesji, zawierania i dotrzymywania umów oraz korupcją. W rozwiązaniu przynajmniej części tych problemów może pomóc Inicjatywa na rzecz przejrzystości w przemyśle wydobywczym (The Extractive Industries Transparency Initiative (EITI)). Promuje ona transparentność przychodów w przemyśle naftowym, gazowym i wydobywczym. Raporty EITI pomagają w wykryciu nieprawidłowości finansowych i stanowią mapę drogową reform w sektorach, które często są najważniejszym źródłem wymiany walutowej i dochodów rządowych. Każde państwo uczestniczące w inicjatywie musi publikować raporty

²¹ <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=TM>

²² <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=UZ>

²³ <https://www.consultancy.asia/news/2078/bcg-outlines-170-billion-fdi-potential-for-central-asia-over-next-decade>

obejmujące dochody za ostatnie lata obrachunkowe, przygotowane przez niezależnego audytora. Kraje wdrażające EITI muszą przejść proces walidacji, aby ocenić wdrożenie porozumienia ze wszystkimi zainteresowanymi stronami, dokonując przeglądu osiągnięć i identyfikując możliwości wzmocnienia tego procesu. Pomyślna walidacja prowadzi do osiągnięcia przez kraj statusu „zgodny z EITI”. Wdrożenie EITI ma na celu wzmocnienie zarządzania eksploatacją surowców i walkę z korupcją realizowaną poprzez wsparcie dla instytucji zarządzających sektorem wydobywczym i grup społeczeństwa obywatelskiego, które monitorują ten sektor²⁴. Wdrożenie EITI przygotowuje grunt pod szersze reformy sektorowe, takie jak zarządzanie finansami publicznymi lub reformy instytucjonalne. Na współpracę zdecydowały się Kazachstan, Kirgistan, Mongolia i Tadżykistan. Uzbekistan rozpoczął współpracę w przypadku jednej kopalni złota.

Zakończenie

Obecnie sytuacja w poszczególnych postradzieckich krajach Azji Centralnej oraz w Mongolii jest bardzo zróżnicowana, co wynika z oddziaływania szeregu czynników o charakterze społeczno-kulturowym, politycznym, przyrodniczym i ekonomicznym. Nadal ma znaczenie zarówno bliższa, jak i bardziej odległa przeszłość, w tym ta związana z pozostawaniem od końca XIX wieku w sferze wpływów Rosji, a później Związku Radzieckiego. Choć wciąż widoczne są zachowania typowe dla *homo sovieticus* w tischnerowskim rozumieniu tego pojęcia, czyli ludzi zniewolonych przez system komunistyczny i niepotrafiących odnaleźć się w systemie politycznym innego typu, zdążyła już wyrosnąć nowa generacja, znacznie lepiej rozumiejąca zasady funkcjonowania we współczesnym otoczeniu międzynarodowym, gotowa aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu reguł współpracy. Państwa te wyraźnie zyskały już swą podmiotowość. Na przełomie XX i XXI wieku Azja Centralna ponownie stała się polem rozgrywki mocarstw. Tym razem układ sił jest bardziej złożony, bo do walczących o wpływy Rosji i Chin dołączyły również Stany Zjednoczone, które silnie zaangażowały się militarnie w Afganistanie w odpowiedzi na ataki terrorystyczne z 11 września 2001 roku. Sytuacja w Afganistanie do dziś daleka jest od stabilności i oddziałuje na cały region ze względu na działalność organizacji terrorystycznych. Obszarem ich wysokiej aktywności jest Kotlina Fergańska, geograficznie będąca swoistym korytarzem z Afganistanu do serca poradzieckiej Azji Centralnej. Swoje wpływy w regionie chcą wzmocnić także Turcja, Iran i Pakistan.

Co ciekawe, po upadku Związku Radzieckiego w nowo powstałych państwach w Azji Centralnej islam stał się głównym czynnikiem łączącym społeczeństwa pozbawione tożsamości i znajdujące się w głębokim kryzysie ideologicznym. Obok islamu ludowego pojawił się też islam radykalny, który,

²⁴ <https://eiti.org/who-we-are> (dostęp 15.03.2020 r.)

podobnie jak rosnącą rolę USA w regionie, przedstawiano w tych krajach jako największe zagrożenie dla ich interesów. Na tak kształtującej się sytuacji zyskuje głównie Rosja, która obawami przed rosnącymi wpływami wojującego islamu uzasadnia swoją obecność na terenie byłych republik radzieckich. Co ważne, pomoc ta jest chętnie przyjmowana. Odmienne wygląda sytuacja w Mongolii, gdzie nie sięgają wpływy radykalnych islamistów. Buddyzm tybetański i szamanizm nie były i nie są związane z żadnymi radykalnymi ruchami społecznymi. Mongolia od razu rozpoczęła budowę nowej państwowości od republiki parlamentarnej i choć nie uchroniła się od błędów od lat jest stawiana za wzór demokratycznych przemian w całym regionie.

Nawet jeśli analizowane kraje nie zamierzały aktywnie się „globalizować”, to świat zewnętrzny szybko zwrócił uwagę na ich bogactwa naturalne i zabiega o dostęp do nich. Wszystkie uwzględnione w badaniu kraje „odkryły” korzyści płynące z uczestnictwa w międzynarodowym handlu surowcami. Jednak ich możliwości są zróżnicowane, co przekłada się na przewagę komparatywną, jaką osiągają ich produkty na światowych rynkach. Kierunki handlu zarówno w eksporcie, jak i imporcie uległy znacznemu zróżnicowaniu. W eksporcie, poza Turkmenistanem i Mongolią, gdzie zdecydowanie dominują Chiny (odpowiednio 83 i 76% w 2017 roku) pojawiły się także państwa spoza regionu. Handel z Rosją jest ważny zwłaszcza w imporcie, ale tylko w przypadku Kazachstanu i Kirgistanu ten udział jest znaczący. Przesunięcie nastąpiło w kierunku Chin, a w przypadku Turkmenistanu w kierunku Turcji. Jest rzeczą znamioną, że postradzieckie państwa w Azji Centralnej nie dążą do realnej współpracy we własnym gronie. Na ich wzajemnych stosunkach wyraźnie ciąży dziedzictwo historyczne, i to wielowiekowe etniczno-kulturowe, i to polityczne, kiedy konkurowały ze sobą o względy Moskwy.

Podstawowym czynnikiem wzrostu pozostają zasoby naturalne – głównie surowce energetyczne oraz złoto, miedź, uran i inne metale. Ważny jest też areal ziem uprawnych i pastwisk. Przetwórstwo przemysłowe jest niedoinwestowane, ale ze względu na posiadane surowce i siłę roboczą stwarza realne możliwości szybkiego wzrostu. Oparcie rozwoju na eksporcie surowców bez odpowiedniego oszczędzania i inwestowania rent surowcowych w długim okresie musi prowadzić do zapaści gospodarczej w sytuacji braku alternatywnych czynników rozwoju. Dlatego państwa te w ostatnich latach zredefiniowały swoje podejście do BIZ i bardziej zdecydowanie zabiegają o sektorową dywersyfikację inwestycji. Poważnym problemem pozostają korupcja i nepotyzm. O przejrzystość w sektorze wydobywczym zdecydowały się zaważać tylko niektóre z analizowanych krajów przystępując do EITI.

Blisko trzydziestoletnia perspektywa pozwala ocenić rolę uwarunkowań instytucjonalnych w procesie transformacji. W republikach postradzieckich może zaskakiwać siła instytucji nieformalnych związanych z powiązaniem rodzinnym oraz niebywała otwartość na powrót do praktyk religijnych związanych z islamem. Głęboko zakorzeniona jest tam akceptacja silnego przywództwa, co tłumaczy powodzenie autorytarnych rządów i wieloletnie (niekiedy dożywotnie) utrzymy-

wanie się u steru władzy „ojców narodu”, wywodzących się ze struktur partii komunistycznych. Patronowali oni wszystkim istotnym decyzjom, w tym także przekształceniom własnościowym, które wyłoniły nową grupę posiadaczy. Prywatyzacja z udziałem krajowych elit władzy i ludzi z nimi powiązanych rodzinnie lub biznesowo, dotyczyła zwłaszcza przejęcia zasobów naturalnych i przedsiębiorstw wydobywczych. W ten sposób legalizowano prywatną własność zasobów naturalnych i dopuszczono do koncentracji ogromnego bogactwa w rękach wąskiej grupy właścicieli – oligarchów. W Mongolii proces transformacji systemowej, choć też turbulentnie, przebiegał jednak w sposób dużo bardziej otwarty i demokratyczny. Można to częściowo wyjaśnić odmiennym dziedzictwem kulturowym i religijnym, ale ważniejsze było położenie z dala od jądra Azji Centralnej, gdzie bardzo gwałtownie zderzyły się ze sobą interesy wielkich mocarstw, wciągając do rozgrywki nieprzygotowane na to państwa postradzieckie. Dziś coraz umiejętniej same rozstawiają one pionki na szachownicy nowej Wielkiej Gry.

Bibliografia

- Bąk M., (2006), *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Blank S.J., (2013), *Central Asia after 2014*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.
- Boston Consulting Group*, World Bank
- Bryc I., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.
- Cierpiński Z., *Kotlina Fergańska – rozsądnik "narkoislamizmu"*, <http://www.psz.pl/116-bezpieczenstwo/kotlina-ferganska-rozsadnik-narkoislamizmu> Portal Spraw Zagranicznych psz.pl
- Collins Dictionary*, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/central-asia>
- Cornell S.E., Spector R.A., (2002), Central Asia: More than Islamic Extremists, *The Washington Quarterly*, Winter 2002, <http://www.twq.com/02winter/spector.pdf>.
- Czubkowska S., Potocki M., (12.07.2016), *Zamiast Syryjczyków przyjeżdżają do nas uchodźcy z Tadżykistanu* <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/959257,zamiast-syryjczykow-pryjezdzaja-do-nas-uchodzcy-z-tadzykistanu.html>
- David G., (22 December 2003). *The Great Mongolian Gold Rush The land of Genghis Khan has the biggest mining find in a very long time. A visit to the core of a frenzy in the middle of nowhere*. CNN Money (Fortune Magazine).
- Democracy Index 2015, Democracy in an age of anxiety*, (2015), The Economist Intelligence Unit.
- Diversifying The Turkmen Economy*, (2014), World Bank Report No: ACS12651
- Energy Charter (2013). *In-depth Energy Efficiency Review Tajikistan*, The Energy Charter Secretariat, Brussels.
- Erdenekhuu K. (2016), *Transformacja systemowa w Mongolii*, [w:] *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania* 46/1, Szczecin, s. 271–282.
- Framework and Finance for Private Sector Development in Tajikistan*, (2015), Economic Review of Tajikistan, No. 2, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH.

- Friedman T., (2012), *The Lexus and the Olive Tree. Understanding Globalization*. PICADOR New York. Mittleman J.H., (2000), *The Globalization Syndrome. Transformation and Resistance*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Globalization* (1996), UNCTAD.
- Godłów-Legiędź J., (2005), Transformacja ustrojowa z perspektywy nowej ekonomii instytucjonalnej, [w:] *Ekonomista*, nr. 2 s. 171–189.
- Gräbner C., Heimberger Ph., Kapelleraband J., Springholza F., (2018), *Understanding economic openness: A review of existing measures*, ICAE Working Paper Series - No. 84 – August.
- Grąbczewski B., (2010), *Podróże po Azji Środkowej 1885-1890*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hidalgo C.A., Hausmann R., (2009), *The Building Blocks of Economic Complexity*, PANS. PNAS June 30, 2009 106 (26) 10570–10575.
- Holz hacker, H., Skakova D., (2019), *Kyrgyz Republic Diagnostic*, European Bank of Reconstruction and Development.
- <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=MN> (dostęp 12.12.2019 r.)
- <https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?locations=KZ-KG-MN-TJ-TM-UZ>
- <https://eiti.org/tajikistan#production>
- <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (dostęp 8 czerwca 2020 r.)
- <https://oec.world/en/profile/country/>
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Klasyfikacja_klimatów_Köppena#Klimat_pustyń (dostęp 12.01.2020 r.)
- <https://www.1212.mn/> (dostęp: 02.02.2020 r.)
- <https://www.consultancy.asia/news/2078/bcg-outlines-170-billion-fdi-potential-for-central-asia-over-next-decade>
- <https://www.nsenergybusiness.com/news/top-uranium-producing-companies/>
- <https://www.populationof.net/pl/kazakhstan/>
- <https://www.populationof.net/pl/kyrgyzstan/>;
- <https://www.populationof.net/pl/mongolia/>;
- <https://www.populationof.net/pl/tajikistan/>;
- <https://www.populationof.net/pl/turkmenistan/>;
- <https://www.populationof.net/pl/uzbekistan/>;
- Investment Policy Review -Tajikistan* (2016), UNCTAD, New York and Geneva.
- Investment Reform Map for Mongolia* (2018), World Bank Group IFC.
- Jaremba, M., (2018), Islamski ruch Uzbekistanu - od lokalnego ekstremizmu do państwa islamskiego, *Historia@Teoria*, nr /1 (7), s. 167–172.
- Kłaczyński R., Sadowska E., (2013), *Postradzieckie państwa Azji Centralnej Historia, polityka, gospodarka, społeczeństwo*, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków;
- Lang J., (2013), *Zbrojni radykałowie islamscy z Azji Centralnej*, Warszawa.
- Liberska B., (2001), *Globalizacja. Mechanizmy, wyzwania*, PWE, Warszawa.
- Łomanowski A., (2018), *Szanghajska Organizacja Współpracy: Spokojny pokaz wielkości*, *Rzeczpospolita*, 10.06.2018.
- North D.C., (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, New York.

- Perkowska A., (2015), Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* L (z . 1).
- Peyrouse S., (23.September 2009), *Drug-trafficking in Central Asia*, Institute for Security & Development Policy, Policy Brief no. 8, . s. 1,2 http://www.isdp.eu/files/publications/pb/09/policy_brief_7_peyrouse.pdf; *Illicit Drugs Trends in Central Asia*, United Nations Office on Drugs and Crime, Tashkent 2008.
- Przegląd Statystyczny BP*: <http://www.bp.com/statisticalreview>.
- Rashid, A., (2003), *Dżihad. Narodziny wojującego islamu w Azji Środkowej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Ratajczak M., (2009), Transformacja ustrojowa w świetle ustaleń i założeń ekonomii instytucjonalnej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 2.
- Sappington D.E.M., Stiglitz J.E. (1996), *Privatization, Information and Incentives* [w:] G.K. Yarrow, P. Jasiński (red.) *Privatization: Critical Perspectives on the World Economy*, Routledge, London, New York, s.120–138.
- Tajikistan: Leader of the Nation Law Cements Autocratic Path*, (2015), <https://eurasianet.org/tajikistan-leader-of-the-nation-law-cements-autocratic-path> eurasianet, 11 dec.2015
- Tangad O., (2013), *Scheda po Czyngis Chanie. Demokracja po mongolsku*, Collegium Civitas, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Wilkin, J., (2006), *Co wniosła transformacja postsocjalistyczna do teorii ekonomii?*, [w:] J. Kleer, A. Kondratowicz (red.), *Wkład transformacji do teorii ekonomii*, CeDeWu, Warszawa.
- Wołoszewicz A., *Анклавы Ферганской долины становятся зонами все более рискованного проживания* (Anklawy Fierganskoj Doliny staniowiatia zonami wsio bolieje riskowannogo prożiwaniija), <http://www.ferghana.ru/article.php?id=3991>
- www.tethyspetroleum.com/operations/bokhtar-psc-area